

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəггалəр мəтмуəsi)

Үчүнчү бурахылыш

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ
журналının əлави

Баки—1964

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлэр мəчмуəsi)

Үчүнчү (43-чү) бурахылыш

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бакы—1964

ДИЛ ВƏ ƏДƏБИЈАТ МҮƏЛЛИМЛƏРИ ЈЕНИ ВƏЗИФƏЛƏР ГАРШЫСЫНДА

Совет Иттифагы Коммунист Партијасы В. И. Ленинни халг мўаллиминə бəслəдији аталыг гəјгысыны ардычыл сурəтдə давам етдирэрək, онун идејача инкишаф етмəсинə вə педагожи усталыга јилəлəнмəсинə кəмək едир, онун сəлаһијјəтини јүксəлдир вə сəмərəли ишлəмəси үчүн шəраит јарадыр.

Совет адамлары бу јахыларда ССРИ Али Советинин маариф ишчилəri вə башга сəһələр үрə чалышан ишчилəрини əмək һаггыны артырмаг барəсиндə гəбул етдији Гауну бəјүк разылыг һисилə гаршыладылар. Бу јени Гаун халг күтлələринин рифаһ һалыны јажшылашдырылмасы үчүн партија Програмыны һəјата кечирилмəси сəһəсиндə јени бир аддымдыр. ССРИ Али Совети сессиясынын гəрары, мəkтəб һаггында, мўаллим вə онун еһтијачы барədə əсил Ленин гəјгысы нүмунəсидир.

Азэрбајчан дили вə əдəбијат мўаллимлəri дə башга фəни мўаллимлəri кими, кəпч нəслин тəһсилли олмасы вə һəртəрəфли инкишаф етмəси үчүн бүтүн бачарыг вə биликлəрини əсиркəмирлэр.

Һər бир дил вə əдəбијат мўаллими өз кələчək ишларини дəриндən дүшүнмəли, вахтын тələблəri əсасында тəдрисни кəјфијјəтчə јажшылашдырылмасына диггəти артырмалы вə бүтүн фəалијјəтинин партија вə һəкүмəтимизин мəkтəб гаршысында гəјдугу тələблərə ујғун шəкилдə гурмалыдыр.

Кечən дərə или—1963-чү ил Сов.ИКП МК ијун пленумунун гəрарларыны јеринə јетирмək шұары алтында кечмишдир. Бурада, идеоложи ишини нөвбəти вəзифələri вə мəkтəб ишини јажшылашдырылмасына хүсуси диггəт верилмишдир. Дил вə əдəбијат мўаллимлəri јени дərə илиндə дə ијун пленумунун гəрарларыны јеринə јетирмəји гаршыларында əсəс бир вəзифə кими гəјмалыдырлар.

Сов.ИКП-ини Програмы вə алтынчы чагырыш ССРИ Али Советинин дəрдүнчү сессиясында маариф, сəһијјə вə бир сыра башга сəһələрдə чалышан ишчилəрини əмək һаггыны артырмаг барəсиндə гəбул олунмуш Гаун совет мəkтəби вə мўаллимлэр гаршысында бəјүк бир мəгсəd гəјмушдур. Бу али мəгсəd— коммунизм чəмијјəти үчүн һəртəрəфли инкишаф

МУИДƏРИЧАТ

	сəһ.
Дил вə əдəбијат мўаллимлəri јени вəзифələr гаршысында	3
Р. Тагыјева — Савад тəлиминдə əјаниликдən истифадə етмək тəчрүбəсиндən	8
Ə. Əфəндизадə — Орфография тəлиминин нөзəри əсаслары һаггында	11
Ј. Гарабаглы — Мəkтəблəрининдə əдəбијат тəдрисинин вəзифəтинин јажшылашдыраг	22
Ј. Ш. Кəримов — Дəрсин сəмərəли тəшкили мўһүм мəсələдир	34
Н. Күнəшли — Биринчи синифдə ана дилиндən шакирдлəрини мўстəгил ишинин тəшкили тəчрүбəсиндən	42
Н. Абдуллајев — Дүзкүн əдəби тələффүз тəлиминин физиоложи əсасында даир	51
А. Сəмədов — Некајлəрини тəдрисиндə бəдин тəсвир вəситələринин əјрəнимəси мəсələсиндə даир	61
Е. Багыров — «Гошма» бəһсиндə анд или дəрсин нечə тəшкил едирəm	65
Ə. Исəјев — Шакирдлəрини јарадычы фəаллыгынын инкишаф етдирилмəсиндə сурəтлəрини мўгајисоли тəһлилндən нечə истифадə едирəm	69
Ч. Гасымов — VII синифдə јыгчам ифадəнин нечə апарырам	72
Ə. Фəрəчов — Грамматик мəфһумлар системини шакирдлərə нечə əјрəтмəли	74
Б. Гүсəјнов — Əвəзликлəрини тəлиминдə орфографиянын морфолокија илə гаршылыглы əлагəсиндə даир	84
А. Кəмалə — Əдəбијат фəнинин нечə тəдрис едирəm	90
Н. Мəммədов — О, бу əвəзликлəri илə ифадə олунан мўбтəдаларын тəдрис тəчрүбəсиндən	93
К. Микајылов — Шакирдлəрини интə инкишафында јарадычы јазыларын ролу	97
Ушаг китаблары	102

етмиш, тәһсилли, жүксәк мә'нәви хүсусијјәтләрә малик, физики вә зәһни әмәјә гадир, тәсәррүфат, дөвләт, ичтиман, мәдәни һәјатымызын мүхтәлиф сәһәләриндә фәал ишләјә билән јени инсан тәрбијә етмәк киши нәчиб бир мәгсәддир.

Идеоложи чәһә коммунизмин гәләбәси уғрунда мүбаризәнин ән мүһүм чәһәләриндән биридир.

Дил вә әдәбијјат мүәллимләринин әсас вәзифәләриндән бири дә шакирдләрин идеја-сијаси тәрбијәсини јажшылашдырмаг олмалыдыр. Мәркәзи Комитәнин ијун пленуму гәрарларында гејд олунмушдур ки: «Коммунизм чәмијјәтинин вәтәндашы олмиг, јени инсан тәрбијә етмәк проблеми буржуа идеолокијасына гаршы, совет адамларынын шүүрунда кечмишин галыгларына гаршы мүбаризә илә гырылмаз сурәтдә баглыдыр. Кечмишин галыгларыны арадан галдырмаг узаг каләчәјин вәзифәси дејилдир, бу елә бир вәзифәдир ки, ону партијамызын, бүтүн совет тәшкилатларынын вә ичтиман тәшкилатларын әлиндә олан бүтүн вәснәләрлә елә бу күн јеринә јетирмәк лазымдыр»¹.

Јени дәрс илиндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри гаршысында бөјүк вә мәс'улијјәтли вәзифәләр дурур. Бу вәзифәләрдән ән башлычасы, кәңч нәслин тәрбијәсини кениш коммунизм гуручулугу дөврүндә партијамызын тәләбләри сәвијјәсинә галдырмагдыр.

Совет вәтәндашлары өз бөјүк Вәтәни илә фәхр едир. О, коммунизмин фәал вә шүүрлу гуручусудур. Белә нәчиб адамлары һәр шејдән әввәл, совет мәктәби тәрбијәләндирмәлидир. Бу мүһүм тәдбирин һәјата кечирилмәсиндә дил вә әдәбијјат мүәллимләринин дә хүсуси ролу вардыр. Чүнки халг мүәллими мәдәнијјәтин жүксәлиши уғрунда мүбаризәдә партијанын е'тибарлы дајағыдыр, јени инсан тәрбијәсиндә онун ән јахын көмәкчисидир.

Мәктәбләримиз јени дәрс илиндә гәти олараг тәлимни кејфијјәтини јажшылашдырмалы вә шакирдләрин дәрс мүвәфәғијјәтинин жүксәлтмәјә чалышмалыдыр. Шакирдләрин билик кејфијјәтинин артырмаг уғрунда апарылан мүбаризә гүввәтләндирилмәли вә ики ил бир синифдә галманын гаршысы алынмалыдыр. Буна исә анчаг тәдрисни үмуми сәвијјәсини жүксәлтмәк, габагчыл тәчрүбәни өјрәниб тәтбиг етмәк вә педагожи просеси фәаллашдырмагла наил олмаг мүмкүндүр.

¹ Сов.ИКП Мәркәзи Комитәси пленумунун гәрарлары, ијун 1963-чү ил, Азәрнәшр, 1963, сәһ. 6—7.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинин методикасы, дилимизни вә әдәбијјатын өјрәдилмәсинә даир бүтүн тә'лим-тәрбијә просесини, бу просесин коммунист тәрбијәси принципләрини вә һәмни принципләрдән доған үсуллары, јоллары, ејни заманда дил вә әдәбијјат тәдрисинин бүтүн системини әһәтә едир.

Шакирдләрә дил вә әдәбијјат елминин әсасыны ардычыл сурәтдә өјрәдән бу фәнләрин тәдрис үсулларыны, тә'лим-тәрбијә ишләринин нөвләрини мөһкәмләндирмәкдә методика мүәллиминә јахындан көмәк едир. Дил вә әдәбијјат тәдрисинин методикасы мәктәбин јажшы тәчрүбәләринин елми сурәтдә үмумиләшдирилмәсинә, мүәллимләрин габагчыл јарадычы ишләринә вә мәктәбин күтләви тәчрүбәсинә әсасланыр.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинин методикасы хүсуси методика сајылыр вә өз фәнләрини нәзәри чәһәтдән әсасландырылмыш систем үзрә гурмагда мүәллимә көмәк едир. Методиканын елми әсаслары, гејдә вә гануналары мүәјјән шәраитдән вә мүәллимин истәдадындан асылы олараг, јарадычы шәкилдә тәчрүбәјә тәтбиг олунур.

Тәдрис просесиндә мүәјјән методик ганунаујғушлуглар вардыр. Методик ганунаујғушлуглар тәрбијәедичи тәлимни мүвәфәғијјәтләрини, јә'ни мөһкәм билик вә вәрдишләр алмагда шакирдләрин үмуми инкишафыны мүәјјәнләшдирир. һәмни ганунаујғушлуглар тәхминән бунлардыр: 1) тәдрисдә систем тамлығынын олмасы, јә'ни бир-бирини гаршылыглы сурәтдә тамамлајан үсул вә иш формаларынын мөвчуд олмасы; 2) фәнн, мөвзу вә дәрсләр арасында гаршылыглы әлагә; 3) мәзмунла үсул арасындакы вәһдәтти көзләнилмәси, 4) нәзәри биликләри тәчрүбәјә тәтбиг етмәк бачарығы; 5) мәфһум вә вәрдишләрини јарадылмасы, бунлара ујғун олараг тәдрис үсулларынын тәдричән инкишаф етдирилмәси; 6) тәлимни үсул вә формаларынын шакирдләрини јаш сәвијјәсинә ујғунлуғу; 7) тәләбатын (тәдричән артырылмасы вә мүрәккәбләшдирилмәси јолу илә) инкишафы.

Бүтүн бу үмуми методик ганунаујғушлуглардан хүсуси методик гејдалар јарадылмышдыр ки, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинин методикасында да јухарыда көстәрилән үмуми вә хүсуси мүддәалар мөвчуддур.

Дил вә әдәбијјат мүәллимләримиз јени дәрс илиндә тәдрисни кејфијјәтини јажшылашдырмаг үчүн јухарыда гејд олунмуш методик ганунаујғушлуглары јарадычы сурәтдә өз фәнләринә тәтбиг етмәли, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрс-

ләринин кејфијјәтинин вә еффе́ктивлијини јүксәлтмәјә чалыш-малыдырлар.

Дил вә әдәбијјат мұәллимләрн өз күндәлик ишләриндә синиф вә синифдәнкәнар мәшғәләләрә дә хүсуси фикир вермәлидирләр. Онлар һәмнн мәшғәләләрдә шакирдләрн өлкә-миздә әдәбијјат вә ичәсәнәтнн инкишафына даир кәшр олунмуш партија сәнәдләрннн мәзмуну илә таныш етмәли, һәмнн рәһбәр сәнәдләр әсасында онларда естетик зөвг тәрбијәләндирмәлидир.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләрн үзрә синифдәнкәнар оху ишләрн вә саир мәшғәләләр шакирдләрнн марағына вә билик сәвијјәсинә көрә чох мүхтәлиф вә рәнкарәнк шәкилдә апарыла биләр. Бу хүсусда сон илләр методик әдәбијјатда бир сыра мәгаләләр дә чап олунмушдур. Бә'зи мәктәбләрн-миздә габагчыл дил вә әдәбијјат мұәллимләрн синифдәнкәнар ишләрә әһәмијјәт вермәләрннә, онун тәшкил олунуб апарылмасына рәһбәрлик етмәләрннә бахмајараг, үмумијјәтлә мәктәбләрннмиздә тә'лимнн бу саһәсн һәләлик гәнаәтләндиричи дејилдир.

Јени дәрс илиндә шакирдләрнн синифдәнкәнар мәшғәләләрннә јахындап рәһбәрлик етмәк мәсәләсн дә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мұәллимләрннмизнн мұһүм вәзифәләрнндән бири олмалыдыр. Бурада мұәллимләрлә мүхтәлиф шәкилдә методик ишләр апарылмасына, онларын өз үзәрләрнндә ишләјиб ихтисасларыны артырмаларына вә бир-бирләрн илә тәчрүбә мұбадиләсн етмәләрн вә с. бу кими ишләрә дә чидди фикир верилмәлидир.

Мәктәбин һәјәтлә әлағәсннн мөһкәмләндирмәк вә ССРИ-дә халг маарифинн инкишаф етдирмәк һаггындакы Ганун әсасында дил вә әдәбијјат тәдрисннн јенидән гурмаг мәсәләсн дә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мұәллимләрнннн диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Мұәллимләр дәрс заманы елә методик үсуллардан истифадә етмәлидирләр ки, һәм күндәлик дәрс материалы шакирдләрә јахшы мәнимсәдилсин, һәм дә шакирдләрдә ана дили вә әдәбијјат фәннннә хүсуси бир мејл вә һәвәс јаранмыш олсун.

Бә'зи мәктәбләрннмиздә габагкы илләрә инсбәтән дәрсләр принцип е'тибары илә артыг башга бир шәкил алмышдыр. Бурада шакирдләрнн 45 дәгигә мүддәтиндә чидди ишлә мәшғул олмалары, јени биликләрн дәрсин өз ичәрисиндә мәнимсәмәләрн, онларын мұстәгил ишләрннә диггәтинн артмасы, дәрс заманы тез-тез тәкрарлар апарыб билији мөһкәмләндирмәк,

нәзәрн биликләрн практикада тәтбиғ етмәклә онлары тәкмилләшдирмәк, шакирдә һәр бир дәрсдә вердији чаваба вә көс-тәрдији фаалијјәтә көрә гијмәт вермәк вә с. бу кими тәдбирләр, Липетск мұәллимләрнннн габагчыл вә сәмәрәли тәчрүбәләрннә әсасланан мәктәбләрннмиздә мејдана чыхмыш методик јениликләрдир.

Орта мәктәб шакирдләрннн бөјүк бир гисми ана дили вә әдәбијјат фәнләрнннн әһәмијјәтинн, онларын тәһсил ишиндә вә шакирднн кәләчәк һәјәтиндә ојнадығы мұһүм ролуну дәрнндән дәрк етмишләр. Јени дәрс илиндә мұәллимләрннмизнн гаршысында дуран башлыча вәзифә бу чүр шакирдләрнн мигдарыны артырмаг, дил вә әдәбијјат фәнләрнннн тәдрисннн даһа мараглы вә мәзмунлу тәшкил етмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Р. ТАҒЫЈЕВА,

Азәрбајҗан МТИ-нин нбтидан
сншпф кабинетинин мүддир.

САВАД ТӘ'ЛИМИНДӘ ӘЈАНИЛИКДӘН ИСТИФАДӘ ЕТМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Савад тә'лими шакирдләрнин тәһсил системинин илк вә ән мһүм мәрһәләсидир. Шакирдин кәләчәк фәалијјәти, зейни инкишафы савад тә'лиминин дүзкүн гурулмасындан хејли асылдыр. Мәһз она кәрә дә савад тә'лиминин дүзкүн тәш-кили мұәллимдән әтрафлы һазырлыг кәрмәји тәләб едир. Га-багчыл мұәллимләр савад тә'лими дөврүндә дәрсә башлама-дан габаг, әјани вәсант вә дидактик материаллары һазырла-маға хүсуси диггәт јетирирләр.

Октјабр рајонундакы 31 нөмрәли мәктәбин I сншфиндә дәрс дејән һөкүмә һәсанова мәһз белә мұәллимләрдәндир.

Һөкүмә мұәллим тә'лимин әјани олараг тәшкил едилмәси-нә хүсуси фикр верир вә савад тә'лими дөврүндә кечәчәји бүтүн дәрсләрә анд габагчадан мұвафиг шәкилләр һазырла-јыр. Шәкилләр үзрә өјрәдилән сәс вә һәрфләр шакирдләрнин јадында јахшы галыр. «А» һәрфинин өјрәнилмәси илә әла-гәдар олараг, мұәллим сншфә армуд, ағач, саат, тар шәкил-ләри кәтирир. Шакирдләр бу шәкилләр вәснәсилә «А» һәрфинин өјрәнир вә тәкрар дәрсләриндә јада салырлар.

Мұәллим кәстәрилән шәкилләр үзрә мұсаһибә апарыр. Мұсаһибәнин нәтичәсиндә шакирдләр чүмлә гурмағы, сөз-ләри һечалара вә сәсләрә бөлмәји асанлыгла өјрәнирләр. Бу-нуула јанашы олараг, шәкилләр вәснәсилә шакирдләр әш-јанын гурулушу, рәнки һаггында да конкрет тәсәввүр әлдә едирләр.

Һөкүмә мұәллим савад тә'лими дөврүндә кәсмә әлифба-дан да истифада едир. Кәсмә әлифба, савад просесиндә тәһ-лил-тәркиб үсулу илә ишләмәк үчүн истифада едилән әсәс вәснәтәдир.

Һөкүмә мұәллим ики чүр кәсмә әлифбадан истифада едир: 1) кәсмә әлифба бүтүн шакирдләрлә бирликдә ишләмәк үчүн дүзәлдилр; 2) кәсмә әлифба шакирдләрнин сәрбәст иш-ләмәләри үчүн истифада олунур.

Шакирдләр һөкүмә мұәллимин кәстәриши илә әввәлчә һәрф кассасындан, сонра өз кассаларындан истифада едә-рәк сөзләр дүзәлдиб охујурлар. Сонра, о, дүзүм тахтасында сөзләр вә сөзләрдән чүмләләр дүзәлтмәји шакирдләрә тап-шырыр.

Чүмлә гурмаг үчүн шәкилләр шакирдләрә чох көмәк едир. Мұәллим шакирдләрнин шүүрлу оху габилијјәтләринин инки-шаф етдирмәк мәгсәди илә савад лотосундан да истифада едир. Савад лотосуну мұәллим өзү дүзәлдир. Бу мәгсәдлә дә о, 7×15 см һәчмли галын вәрәгләр кәтүрүр. Һәр вәрәгдә 6 дама чәкир. Дамада исә кечилмиш сөзләр јазылыр. Һәр вәрәгдә бир вә ја ики сөз, о бири вәрәгләрдән фәргли гејд олу-нур. Ојун заманы һөкүмә мұәллим вәрәгләри шакирдләрә пајлајыр вә онлара вәрәгдәки сөзләрлә таныш олмағы тап-шырыр. Шакирдләр сөзләри сәссиз охујурлар. Сонра мұәл-лим хырда кағыз парчаларында јазылмыш сөзләри бир габа төкүр вә орадан бир-бир чыхарыб охумаға башлајыр. Ша-кирдләр өз вәрәгләриндә һәммин сөзләри тапыб, үстүнү өр-түрләр. Вәрәги долаи шакирд «бәсдир» дедикдә, мұәллим јохлајыр. Беләликлә, савад лотосу үзәриндә апарылаи иш битмиш олур. Бу ојун шакирдләрә чәлд вә савадлы охумағы өјрәтмәкдә көмәк едир. Сөзләрдә әшја арасында олаи мұна-сибәти чәлд охумаг мәгсәди илә мұәллим, шәкилли лото үзә-риндә дә мұвафиг иш тәшкил едир. Шәкилли лото дидактик ојун үсулу нөгтеји-нәзәриндәи савад лотосундан фәргләнмир. Үстүндә шәкилләр олаи вәрәгләр шакирдләрә пајланылыр. Мұәллим сөзләри охудугча, ушаглар о сөзүн ифада етдији әш-ја вә чисмин үзәрини өртүр вә беләликлә ојун, шакирдләрдән биринин бүтүн шәкилләрнин үстүнү өртүб гуртармасына гәдәр давам едир.

Дәрсләрдә мһүм әһәмијјәтә малик әјани вәсантдән бири дә һечалар чәдвәлидир. Бу чәдвәл вәснәсилә шакирдләр сөзләри һәрфләрә јох, һечалара бөлүрләр. Бу да шакирдлә-рин һечаларла охумасына чох бөјүк көмәк едир. Һөкүмә мұ-әллим һәр үч-дөрд һәрфи кечдикдән сонра шакирдләрни һеча чәдвәли үзәриндә дә чалышдырыр. Мүхтәлиф сөзләр дүзәлт-мәк үчүн, шакирдләр сөзүи әввәлинчи һечасына башга һеча-лар әләвә едиб јени сөз дүзәлдирләр. Мәсәләи: ме-шә, дур-на, дәф-тәр, ша-на вә с. Бу сөзләрин гираәти шакирдләрә дүз-күн охумағы өјрәдир.

Бундан башга Һөкүмә мұәллим шакирдләри шүүрлу оху-маға алышдырмаг үчүн бир үзүндә ады јазылмыш, о бири үзүндә әшјанын шәкли чәкилмиш вәсант һазырлајыр. Һәр

шакирдэ бир вэрэг верилир. Шакирдлэр эввэлчэ жазыны охујур, сонра вэрэги чевриб шэклэ бахыр вэ дүзкүн охујуб-охумадыгларыны јохлајыр. Бу да шакирдлэрэ охудуглары сөзларин ифада етдији чисимларни өјрәнмәкдә көмәк едир.

Бу дидактик ојунун шүүрлу оху үчүн чох әһәмијјәти вардыр.

Һөкүмә мүәллим шакирдларини јазылы вә шифаһи нитгләрини инкишаф етдирмәк үчүн әјани вәсантин бир нөвүндән дә истифада едир. О, шакирдләрдән бир нечә әшјанын адыны сорушур. Мүәллим бир шакирди чағырыб дүзүм тахтасында бал, дуз, гар вә с. сөзларни дүзәлтмәји она тәклиф едир. О, бүтүн синифдән балын дадыны сорушур, башга бир шакирд синифин вердији чавабы—шириндир сөзүнү дүзүм тахтасына дүзүр, чүмләнни тамамлајыр. Беләликлә, шејларини адларынын јанында онларын дадыны көстәрән сөзләр әмәлә кәлир. Мүәллим бир нечә шејин адыны јазы тахтасына гејд едир. Шакирдләр гејд олуан сөзларини дадыны, рәнкнини јазырлар, әкәр мүәллим дуз јазмышдырса шакирдләр «шордур» сөзүнү әлавә едирләр. Беләликлә лүғәт үзрә иш апарылыр.

Шакирдләрә мүстәгил сурәтдә чүмлә гурмагы өјрәтмәк үчүн әјани вәсантин әһәмијјәти бөјүкдүр. Һөкүмә мүәллим һәр һансы бир чүмләнни әмәлә кәтирән сөзларни ајры-ајры вәрәгләрә јазыб шакирдләрә охутдурур, сонра шакирдләрә дүзүм тахтасы васитәсилә һәмниң сөзләрдән чүмләләр дүзәлтдирир. Шакирдләрә верилән вәрәгләрини үзәриндә «Шамил», «јазыр», «јазы», «Әли», «китаб», «охујур». Шакирдләр мүәллимни көстәришинә әсасән чүмләләр дүзәлдирләр. Бу заман шакирдләр мүстәгил чүмлә дүзәлтмәкдә чәттилик чәкмирләр.

Јазылы вә шифаһи нитгин инкишафында әјләнчәли сөзләр дүзәлтмәјин дә әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Бу мәгсәдлә һөкүмә мүәллим галын кағызда мүхтәлиф сөзләр јазыр вә бир нечә кағызда да сөздүзәлдичи шәкилчиләр гејд едир. Сөзләрлә шәкилчиләри бирләшдириб дүздүкдә, башга мәналы сөзләр алыныр. Мәсәлән: ары-чы, арычы; әл-чәк, әлчәк вә с. Бу ојун шакирдларини зеһнини инкишаф етдирмәк үчүн чох фајдалыдыр. Һөкүмә мүәллим шакирдларини һәртәрәfli инкишафына, савадлы јазыб-охумаларына һанл олур.

Һөкүмә мүәллим әмәк тәлими заманы көстәрилән әјани вәсантин шакирдләрлә бирликдә һазырланмасыны вачиб мәсәләләрдән бири һесаб едир.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,
филоложни сәмләр һәмизәди.

ОРФОГРАФИЈА ТӘЛИМИНИН НӘЗӘРИ ӘСАСЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Шифаһи вә јазылы нитг ејни бир дилин ики ајры-ајры ифада формасыдыр; образлы демиш олсаг, онлардан бири ејни ичтиман һадисәнин бир үзү, диқәри исә о бири үзүдүр. Она көрә дә јазылы вә шифаһи нитг арасындагы гаршылыгы әлагәни нәзәрә алараг, дилин һәмни ики формасынын тәлиминә ваһид бир просес кими бахмаг лазымдыр; онлардан бирини өн плана, диқәрини исә арха плана чәкмәк чидди сәһвә јол вермәк демәкдир. Тәлимни бу шәкилдә апарылмасы нәтичәсиндә шакирдларини һәм шифаһи нитги нөгсанлы олур—чүнки буна лазыми әһәмијјәт верилмир; һәм дә јазылы нитгиндә чидди кәсирләр өзүнү көстәрир—чүнки јазылы нитг өз чанлы мәнбәјиндән ајры дүшүр.

Мәлум олдуғу үзрә, дил чәмијјәтин инкишафы илә әлагәдар олараг данм инкишаф едир, онун лүғәт тәркиби дурмадан зәккиләшир, чох зәиф шәкилдә дә олса, грамматик гурулушу тәкмилләшир. Јазылы дил шифаһи дилдә баш вәрән дәјишикликләри изләјәрәк, онлары өзүндә әкс етдирир. Орфографиямызын мүәјјән дөврдән-дөврә тәкмилләшдирилмәси ән чох мәһз бу еһтијачдан ирәли кәлир. Јазылы дил дә, өз нормаларынын ваһидлији вә сабитлији илә шифаһи дилин нормаларынын гајдаја салынмасына мүәјјән тәсир көстәрир.

Үмумијјәтлә, јазылы вә шифаһи дилин нормалары, о чүмләдән орфографик вә орфоепик нормалар арасында маһијјәтчә һеч бир кәскин фәрг јохдур. Јазы тәләффүзү ејнилә копија етмәдији үчүн онларын нормалары арасында јалныз бәзи фонетик фәргләр—тәләффүз фәргләри мөвчуд олур ки, бурадан да мүәјјән орфоепик гајдалар мејдана чыхыр. Һәмни фәргләри доғуран башлыча амил јазыда а) мүәјјән график гајдаларын вә б) орфографиямызын морфоложи вә тарихи—әнәһәни принципни тәтбиғи тәләбидән ирәли кәлир.

Демək, язылы нитглə шифаһи нитгин нормаларында — дүзкүн язы вə дүзкүн тəлəффүз гəјдаларында бə'зи специфик фəрглəрини олмасына бахмајараг, булар бүтөвлүкдə бир-биринə ујгундур. Она көрə дə язылы дилин нормалары (орфографија) илə шифаһи дилин нормаларыны бир-бириндən ајры тəсəввүр етмək мүмкүн дејилдир. Чүнки орфографик гəјдаларын мүəјжəнлəшдирилмəсиндə (баш һəрфин лə мүрəккəб сөзлəрини язылыш гəјдалары мүстəснə олмага) тəлəффүзə истинад едилдији кими, орфоеник гəјдаларын мүəјжəнлəшдирилмəсиндə орфографија гəјдалары əсəс тутулур; она көрəдир ки, а) орфографијадə «белə дејилдир, лəкин белə язылыр» принципи, б) орфоенијадə исə «белə язылыр, лəкин белə тəлəффүз олунур» принципи əсəс ме'јар кими көтүрүлүр. Бир нечə конкрет мисал көстəрək:

О р ф о г р а ф и ј а д а:

1. Биринчи һечасындакы саити даһа чох е, бə'зən дə и илə дејилən сөзлэр е илə язылыр; мəс.: кејмək, јејə (алət) вə с.

2. Биринчи һечасындакы саити мүхтəлиф шəкилдə: ө, е, о, ү, ə илə дејилən сөзлэр ө илə язылыр; мəс.: дөвлət, дөвр, зөвг, көвһэр, мөвге, мөвзу, нөв, нөвбə, нөгсан, нөгтə, овлад, төвлə, һөкумət, һөрмət, шөвг вə с.

3. Биринчи һечасындакы самити һəм и, һəм дə м илə дејилən сөзлэр и илə язылыр; мəс.: анбар, Гəнбэр, зəнбил, күнбəз, сүнбүл, шəнбə¹ вə с.

О р ф о е н и ј а д а:

1. Сөз ортасында язылан гоша г самитлəриндən əввəлини чисн к шəкилдə (г самитини кар гаршылыгы кими) тəлəффүз едилдир; мəс.: тогга—ток, га, чаггал—чак, гал, һаггында—һак, гында вə с.

2. Гошадодəг самитлəриндən (б, м) əввəl кəлən и самити м кими тəлəффүз олунур; мəс.: сүнбүл—сүмбүл, зəнбил—зəмбил, данмады—даммады вə с.²

Азэрбајчан дилиндə орфографик гəјдаларла, орфоеник гəјдаларын бир-бири илə бу чүр үзви сурəтдə баглылыгы, јахуд бир нөв, бир-бириндən асылылыгы ону көстəрир ки.

¹ Бах: Азэрбајчан дилини орфографија гəјдалары. Азэрбајчан ССР ЕА Нəшријаты, Баки, 1958, сəһ. 7, 10.

² Бах: Ə. Əфəндизадə, Азэрбајчан əдəби тəлəффүзү һаггында, «Азэрбајчан дили лə əдəбијјат тəдриси» мəчмүсн, 1955, IV бура-хылыш, сəһ. 15, 17.

шакирдлəрдə əдəби дилин һəмин нормаларына аид мөһкəм вəрдишлэр јарадылмасы үчүн орфографик гəјдаларын орфоеник гəјдаларла əлагəли шəкилдə өјрəдилмəsi əсəс шəртлəрдən бири олмалыдыр. Тəссүф ки, дүзкүн язы тə'лиминдə бу мүһүм мəсələјə мүəллимлəримизин лəзыми диггət јетир-мəмэлəри шакирдлəри мүкəммəl савадə јијələндирмək ишини хејли чəтинлəшдирмиш, онларын орфографик вəрдишлəриндəки чидди гүсурларын арадан галдырылмасында башлыча əнкəллəрдən бири оларəг инди дə өз тə'сирини көстəрмəkдə давам едир.

Бунун əсəс сəбəби онула əлагəдардыр ки, сон иллэрə гədər Азэрбајчан əдəби тəлəффүзүнүн дəриндən тəдгиг едил-мəмəsi, бу сəһədə мүəллимлэр, елəчə дə маариф вə мəдəниј-јəтин дикэр сəһələриндə чалышан зијалылар, үмумијјэтлə, күтлəви охучулар үчүн хүсуи бир вəсантин нəшр едилмə-мəsi чохларынын орфоенија һаггында дүзкүн тəсəввүрə малик олмамаларына тə'сир көстəрмишдир. Һал-һазырда чох тез-тез елə мүəллимлэрə вə башга зијалыларə раст кəлмək олур ки, онлар сөздə дə, нитг тəчрүбələриндə дə орфоеник гəјдалары орфографик гəјдалардан демək олар ки, һеч фəрглəндирмирлэр; язы гəјдаларыны тəлəффүз үчүн дə ејнилə гəбул етмəји «ən дүзкүн јол» һесаб едиллэр. Шүбһəsиз ки, бу чидди сəһədир.

Һэр шejдən əввəl, унутмаг олмаз ки, язылы нитгин вə-зифəsi һеч дə билəваситə тəлəффүзү өзүндə əкə етдирмək-дən ибарət дејилдир. Əдəби тəлəффүзүн мүтлəг язылы нит-гин ганун-гəјдалары əсəсында формалашмасы əгидəснə кəл-мək дə олмаз. Догрудур, язылы нитглə шифаһи нитг арасында кə гədər аз фəрг оларса, дили өјрəнмək—əдəби дилин ганун-гəјдаларыны мəнимсəмək бир о гədər асанлыг јара-лар.

Бу һагда профессор Н. С. Рождественски чох һаглы оларəг јазмышдыр ки, сөзлəрин дејилиши илə язылышы арасында там ејнијјət вə ја охшайыш ола билмəз; буна орфографија сəһəсиндə апарылачаг һеч бир реформа илə дə наил олмаг мүмкүн дејилдир; язы тəлəффүзү əкə етдирən күз-күјə чеврилə билмəз, тəлəффүз исə јазыны ејнилə копија ет-мəјə гадир дејилдир.

Əлбəттə, сөзүн язылы шəкли илə тəлəффүзү арасындакы фəргини бүтүн ичəликлəрини чох заман чəтин һисс етмək

олур; буну эсасэн фонетика сәһәсиндә мütәхәссис олаңлар көрүб дуја биләрләр.

Лакин дилимиздәки бир сыра морфемләрни јазылы шәк-ли илә тәләффүзү арасында елә фәргләр дә вардыр ки, бу-лары әдәби дилә мүкәммәл јијәләнән һәр бир шәхе, шүбһә-сиз, чох ајдын шәкилдә һисс едир. Бир нечә конкрет мисал көстәрәк:

Јазылыр:

кәндән
алмаз
сүңбүл
ушаглар
нөгтә

Тәләффүз едилир:

кәнтдән
алмас
сүмбүл
ушахлар
нөгтә вә с.

Азәрбајчан дилини орфоенијасы сәһәсиндә апарылан тәдгигат көстәрмишдир ки, јазылы нитглә шифаһи нитг ара-сында бу кими фәргләр, доғрудан да аз дејилдир. Азәр-бајчан әдәби дилинә мүкәммәл јијәләнмәкдә бу фәргләрни билмәјин чох мүнүм әһәмијјәти вардыр. Лакин тәәссүф ки, мәктәбләримиздә Азәрбајчан дилини тәлиминдә мүәллим-ләримизни чоху буну нәзәрә алмыр; шакирдләрни орфоеник тәләффүзә дејил, һәрфи тәләффүзә јијәләндирмәк чәһдини көстәриләр. Чох марағлыдыр ки, мүәллимләрдә әдәби тә-ләффүз гануңлары һағғында сәһбәтләр апараркән онлар, хүсусән 2—3 ил бундан әввәл чох тәәччүблә суаллар верир-диләр: «Мәкәр тәләффүз гануңлары да орфографија гануң-ларыны ејни дејилми?», «Сөзү мүәјјән һалларда онун јазылышындан фәргли тәләффүз етмәк әдәби дилин нормала-рыны позмағ демәк дејилми?», «Олмазмы ки, елә бундан сон-ра да сөз нечә јазылырса, о чүр дә тәләффүз етмәји өјрә-дәк? Чүнки әкә тәғдирдә шакирдләрдә дүзкүн јазы гајдалары вәрдишләрини ашыланмасы чох чәтин ола биләр» вә с.

Бу да марағлыдыр ки, узун заман Азәрбајчан дилини тәдрис мәсәләләринә анд дәрч едилмиш әсәр вә мәғаләләрдә дә әдәби тәләффүз әилајышы дүзкүн изаһ едилмәминидир. һәмни сәһәдә ирәли сүрүлән башлыча мұлаһизә бундан иба-рәт иди ки, мүәллимләр шакирдләрдә әдәби дилдә дүзкүн данышмағы өјрәтмәк үчүн онларын нитгиндәки јерли шивә хүсусијјәтләрини арадан галдырмаға һанл олмалыдырлар. 1959-чу иләдәк Азәрбајчан дили програмларында да әдәби тәләффүз уғрунда мүбаризәнин башлыча мәғсәди јалпыз бу-

нула мөһдудлашдырылмышды. 1959-чу илдә Азәрбајчан Дөвләт Елми-Тәдгигат Педагогика Институту тәрәфиндән һазырланмыш програмда¹ исе һәмни нөгсән арадан галды-рылды вә илк дөфә оларағ Азәрбајчан дилини тәлиминдә әдәби тәләффүз гајдаларыны өјрәдилмәси һағғында конкрет тәләбләр өз әкени тапа билди. Бир нечә илдән бәри бир сы-ра мәктәбләрдә апардығымыз тәчрүбәләр көстәрди ки, ша-кирдләрни әдәби (орфоеник) тәләффүз вәрдишләринә јијә-ләндирмәк дүзкүн јазы гајдаларыны онларын мүкәммәл мә-нимсәмәсинә нәһик мөһфи тәһир көстәрил, әкени, һәмни сәһәдә һәм мүәллимни, һәм дә шакирдләрни иши хејли асан-лашыр; шакирдләр мұвафиг морфемләрни јазылышы илә тәләффүзү арасындағы фәргли дүзкүн дәрк етмәклә орфо-график гајдалары даһа тез, даһа асан вә даһа мөһкәм мә-нимсәјә билриләр.

Демәк, јазылы нитглә шифаһи нитг арасындағы мүәјјән фәргләрни (морфемләрни јазылмасы илә тәләффүзү арасындағы фәргләрни) нәзәрә алынмасы әдәби дилин тәлиминдә чох мүнүм мәсәләләрдән бири сәјылмалыдыр. Буна әһәмиј-јәт верилмәдикдә—шакирдләрдә әдәби тәләффүз дејил, һәр-фи тәләффүз вәрдишләрини ашыланмасына мејл көстәрил-дикдә (мәктәбләримиздә һәлә дә бу әһәмијә чох тәсәдүф едилир), әввәлән, онларда бир сыра орфографик гајдалара анд мөһкәм вәрдишләрни јаранмасы ләһкијир; дикәр тәрәф-дән исе, шакирдләрни шифаһи нитги дүзкүн тәләффүз нөг-теји-нәзәриндән чох нөгсанлы олур; демәк, онлар әдәби дил-лә биртәрәfli јијәләнмиш олурлар.

Әдәби дил, онун нормалары шакирдләрдә ән чох нитгин јазылы формасы әсасында өјрәдилир. Бу о демәкдир ки, дүз-күн јазы вәрдишләрини газанылмасында әдәби тәләффүз, әдәби тәләффүз вәрдишләрини газанылмасында исе дүз-күн јазы гајдалары мүнүм рол ојнајыр; булар бир-бирини шәртләндирир. Она көрә дә ајдын мәсәләдир ки, орфографик гајдалары тәкчә көрмә гаврајышына, орфоеник гајдалары исе јалпыз ешитмә (сәсләнмә) гаврајышына әсасән өјрәтмәк истәшилән нәтичәни верә билмәз. Чүнки белә олдуғда, тә-лим просесиндәки чәтинлик бир јана галсын, һәр шејдән әв-вәл, дүзкүн јазы гајдаларыны мәнимсәнилмәси әдәби тә-ләффүз гајдаларыны мәнимсәнилмәсинә вә әкени, чидли маһиә јаратмыш олур, беләликлә, онлардан бири әкәр тә-

¹ Азәрбајчан дили вә әдәбијјәти програмы, V—VIII сифләр үчүн, Бирләшмиш нәшријјат, 1959-чу ил.

бир чансэ, дикэринини һесабына зэрэр чэкир; ја'ни шакирдларин ја орфографик савады, ја да тэлэффүзлэри нөгсанлы олур.

Бир нечэ илдэн бэри республикамызын мүхтэлиф мәктэблэринида апардыгымыз мүшаһидэлэр көстэрир ки, шакирдларини истэр жазылы, истэрсэ да шифаһи нитгларинидеки чидди кэсирлэрини башлыча сәбәблэриндэн бири мәһз бу мүһүм мәсәләжә лазыми диггәт верилмәмәсиндэн ирәли кәлир. Фикримизи әсасландырмаг үчүн апардыгымыз илк експериментләрдән бири илә таныш олаг.

Эксперимент үчүн үч синиф—187 нөмрәли мәктәбин V «а», V «б», V «г» синифлэри сечилмишди. Бу синифларини һәр үчү мәһимсәмә гүввәсинә көрә тәхминән, ејни сәвијјәдә олмуш вә һәр үчүндә шакирдләр ибтидаи синифләрдән имланы ешитмә гаврајышына—мүәллимин һәрфи тэлэффүзүнә әсасән жазмаға адәт етмишдиләр.

V «а» синифида исим мөвзусу кечилиб гуртардыгдан сонра «Мәрјәм Өзбакистанда» адлы бир мәти үзрә јохлама апарылды.

Экспериментатор мәтнин әдәби тэлэффүз гәјдаларына ујгун шәкилдә диктә олунмасы үчүн әввәлчәдән һазырлыг иши апармышды; мүәллимә лазыми көстәришләр верилмишди. Лакин шакирдләрә бунула әлагәдар һеч бир хәбәрдарлыг едилмәмишди.

Жазы ишлэри јохландыгдан сонра мә'лум олду ки, 24 шакирдин жазысында 139 сәһв бурахылмышдыр. Бу сәһвләрдән 79-у мүәјјән сөзлэри мүәллимин дүзкүн тэлэффүз гәјдаларына ујгун олараг диктә етмәси вә бунун нәтичәсиндә дә шакирдларини мәһз бу чүр (тэлэффүз олундуғу кими) жазмалары илә әлагәдар сәһвләр олмушдур.

V «б» синифида (бурада да Азәрбајчан дили дәрслэрини ејни мүәллим апарырды) ејни мәти үзрә имла апармаға башламаздан әввәл, експериментатор шакирдләрә тәхминән ашагыдакы шәкилдә хәбәрдарлыг етди:

— Ушаглар, мән мәтнин диктә етдијим заман мүәјјән сөз вә ја шәкилчилэри жазылдығы формада дејил, күндәлик данышыгымызда ишләтдијимиз кими тэлэффүз едәчәјәм. Мәсәлән, мәтнин биричи чүмләсинә диггәт јетирин: «Азәрбајчан колхозчуларындан бир групу Өзбакистан колхозчуларына гонаг кетмишди». Мән диктә заманы бу чүмләдеки колхозчуларындан сөзүнү «колхозчуларыниан» шәклиндә, Өзбакистан сөзүнү «Өзбаистан», гонаг сөзүнү исә «гонах»

шәклиндә, ја'ни бизим күндәлик данышыгымызда ишләдилән шәкилдә тэлэффүз едәчәјәм. Әкәр сиз тәкчә мәһим тэлэффүзүмә әсаслансаныз, жазында сәһвә јол верә билэрсиниз. Опа көрә диггәтли олун, һәр сөзүн, һәр шәкилчилини жазылышыны нечә өјрәнмишсинизсә, о чүр дә жазмаға чалышыи.

Илк дәфә ешитдиклэри бу мә'луматы шакирдләр чох диггәт вә марагла динләдиләр. Жазынын апарылмасы просекидә чох ајдын һисс олунурду ки, шакирдләр диктә олунан һәр сөзү, һәр чүмләни һәм диггәтлә динләјир, һәм дә дүшүнәрәк—шүүрлу сурәтдә жазмаға чалышырдылар.

Жазы ишлэри јохландыгдан сонра мүәјјән олду ки, дәрсдә иштирак едән 23 шакирдин жазысында 72 сәһв бурахылмышдыр. Бу сәһвләрдән жалпыз 27-си тэлэффүзлә әлагәдар сәһвләр иди.

Јохлама мәгсәди илә сечилмиш V «г» синифида ејни мәти үзрә апарылмыш имланын нәтичәлэри дә тәхминән, V «б» синифидеки кими олду. Бурада жазыда иштирак едән 21 шакирдин жазысында 49 сәһв бурахылмышды, бунлардан 15-и тэлэффүзлә әлагәдар сәһвләр иди.

Һәр үч синифдә жазы ишлэринә верилмиш гијмәтлэрини нәтичәлэри ашагыдакы шәкилдә олду:

синифләр	шакирдларини мигдари	«5» гијмәт аланлар	«4» гијмәт аланлар	«3» гијмәт аланлар	«2» гијмәт аланлар	«1» гијмәт аланлар	сәһвлэрини мигдари
V «а»	24	—	2	11	9	2	139
V «б»	23	2	8	8	5	—	72
V «г»	21	3	6	7	5	—	49

Бүтүн бунлар көстәрир ки, имланын һәрфи тэлэффүзлә диктә олунмасы шакирдлэри чох заман механики жазмаға адәт етдирир. Диктә заманы әдәби тэлэффүз гәјдаларына ријәт едилмәси исә онларын һәм диггәтинин, һәм дә дәркетмә фәаллијәтлэринин хејли фәаллашдырыр. Чүнки бу заман шакирдләр гәјдалары шүүрлу сурәтдә тәтбиғ едир, сөзүн жазылышы илә тэлэффүзү арасындакы фәрги мүәтәғил олараг мүәјјән етмәк үчүн дүшүнүрләр.

Бақыда 199, 190, 187, 7, 57, 49 нөмрәли, Кировабадда 5 нөмрәли, Нухада 10 нөмрәли, Загаталада 1 нөмрәли мәктәпләрдә апарылмыш тәчрүбәләр дә бу фикрини доғрулуғуну тамамилә тәсдиғ етди. Апарылан мүшәһидәләр көстәрир ки, шакирдләрини әксәријјәти имладан әсасән мүсбәт гијмәтләр алдығлары һалда, ифадә вә ишша јазыларында чохлу орфографик сәһвә, һәм дә кобуд сәһиләрә јол верирләр. Белә бир эиддијјәтини мејдана чыхмасыны һансы сәбәблә изаһ етмәк олар? Јухарыда гејд етдикләримиздән ајдын олур ки, бунун башлыча сәбәбләриндән бири мәһз орфографија тә’лимини орфоепија илә мөһкәм әлагәләндирилмәмәсиндән, шакирдләрини көрмә вә ешитмә гаврајышларыныи бир-бири илә шәртләндирилмәмәсиндән ирәли кәлир.

Демәк, әдәби дилә јијәләнемәкдә һәм јазылы, һәм дә шифаһи нитгини ганун-гајдаларыныи мәнимсәнилмәсинә мүвазә сурәтдә кедән бир просес кими бахмағ лазымдыр.

Лакин орфографијаныи орфоепик гајдаларла әләғәли шәкилдә өјрәнилмәси дүзкүн јазы вәрдишләринә мүкәммәл јијәләнемәк үчүн һәлә һеч дә там әсас вермир. Бунун үчүн орфографик гајдаларла јанашы, үмумијјәтлә, дили билмәк лазымдыр. Ахы бизим јазымыз Азәрбајчан дилинии јазысыдыр; бу дили билмәдән һәмни дилдә јазмағы һечә өјрәнемәк олар? Бах буна көрәдир ки, мәктәбдә јазы тә’лими Азәрбајчан дили тә’лимини үзви бир һиссәсини тәшкил едир. Башга сөзлә десәк, шакирд јазы тә’лими просесиндә Азәрбајчан дилини өзүнү өјрәнир; чүнки бизим јазымызыи әсасында мәһз өз доғма дилимиз—Азәрбајчан дили дурур. Шакирдин бу вә ја дикәр сөздән јазыда дүзкүн истифадә едә билмәмәси, ашлашылмаз сөз вә ја ифадәләр ишләтмәси чох заман мәһз онун дилиндәки косирләрдән, чатышмамазлығдан ирәли кәлир.

Фикрини әсасландырмағ үчүн бир-ики факт көстәрәк.

Мәктәпләрдән бириндә V синифдә «Бөјүк сәһәткар» адлы мәти үзрә бир имла јазы апарылмышды. Јазы ишләри јохландығы заман мә’лум олду ки, синифдә иштирак едән 38 шакирдән јалпыз 12-нии јазысы мүвәфғәијјәтли олмушдур (26 јазы ишинә «1» вә «2» гијмәтләр верилмишдир). Чүнки һәмни имланыи мәтиндә ишләдилмиш бир чох сөз вә ифадәләр ушағларә таныш дејилди. Она көрә дә мүтәрәғги сөзүнү шакирдләрдән һеч бири дүзкүн јазә билмәмиш, философ, мүтәфәккир, комедија вә с. сөзләрдә сәһвә јол пермишдиләр.

Јазыдан сонра шакирдләрә сәһбәт апарылдығы заман мә’лум олмушдур ки, онларыи мүәјјән сөзләрдә бурахдығлары сәһиләр, һәмни сөзләрии мә’насыны билмәмәләриндән, булары нитгләриндә илк дәфә оларағ ишләтдикләриндән ирәли кәлмишдир.

Башга бир факт. Мә’лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан мәктәпләриндән бир чохунда (мәсәлә, Ләнкәран, Астара, Гусар, Исмајиллы вә с. рајон мәктәпләриндә) кичикликдән аилдә талыш, лаһыч вә ја ләзки дилиндә данышмаға адәт етмиш ушағлар охујурлар. һәмни шакирдләрии јазы ишләри үзәриндә апардығымыз мүшәһидәләр көстәрмишдир ки, онлардан бир чоху (хүсусән I—V синиф шакирдләри) јазыларында һәники савадсызлыға јол верир, һәтта бә’зи чох ашлашылмаз шәкилдә јазырлар. Бунун сәбәби мәһз ондан ирәли кәлир ки, һәмни шакирдләр дили—Азәрбајчан дилини пис билирләр.

Бу фактлар көстәрир ки, јазы тә’лими просесини, доғрудан да дилии өјрәнилмәси просесиндән ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Шакирдләрии мүкәммәл савада јијәләнемәсиндә бә’зи мүәллимләрии лазыми мүвәфғәијјәт әлдә едә билмәмәсини әи мүһүм сәбәбләриндән бири дә онларыи мәһз бу мүһүм мәсәләјә кифајәт дәрәчәдә әһәмијјәт вермәмәләриндән ирәли кәлир. Бунун нәтичәсидир ки, белә мүәллимләр јазы тә’лимини әсасән јохлама јазыларла мәһдудлашдырыр; шакирдләрә орфографик вәрдишләрии ашыланмасында дил фактларыныи тәһлиликә, өјрәдичи јазылардан кениш истифадә едилмәсинә, лүғәт үзрә ишләрии апарылмасына вә с. чох аз пахт сәрф едирләр. һалбуки бунлар орфографијаныи тәдрисини дилии өјрәнилмәси просеси илә әлагәләндирмәкдә мүһүм рол ојнајыр.

Унутмағ олмаз ки, бизим јазымыз дилимизини системини өзүндә әкс етдирир. Она көрә дә орфографија тә’лимини Азәрбајчан дилинә анд бүтүн мәшғәләләрә — фонетика, морфолокија, синтаксис вә лүғәт үзрә мәшғәләләрә әләғәли сурәтдә апармағ мүһүм әһәмијјәтә маликдир; дил дәрсләрии елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, орфографик чалышмалар нитг ипкишафы үзрә апарылан чалышмаларла паралел сурәтдә апарылсын; бу, шакирдләрии һәм нитгини, һәм дә мәнтиги тәфәккүрүнү ипкишаф етдирмәк үчүн чох вачибдир.

Шакирдләрии һәм мүкәммәл орфографик савада, һәм дә дүзкүн әдәби тәләффүзә јијәләнемәсини мүһүм шәртләриндән бири дә мәктәбдә ваһид нитг режимини һәјата кечирил-

мәсиндә орфографик вә орфоепик тәләбләрә ејни чиддијјәтлә јанашылмамасындан, бунлардан биринин дикәрини шәрт-ләндирмәси ганунаујғунлуғунун нәзәрә алынмамасындан ибарәтдир. Һалбуки бу саһәдә ишни дүзкүн тәшкили, үмумијјәтлә, Азәрбајчан дилинин мүвәффәгијјәтлә тәлим едилмәсиндә, шакирдләрдә мөһкәм нитг вәрдишләринин тәрбијәсиндә чох мүһүм рол ојнајыр.

Мәктәбдә Азәрбајчан дили тәлими елә гурулмалыдыр ки, шакирдләр әдәби дилә—онун һәм јазылы, һәм дә шифаһи формасына јијәләнмәк үчүн узун мүддәт вә бөјүк әмәк сәрф етмәләринин ичтимаи әһәмијјәтинин дүзкүн дәрк етсинләр. Онлар баша дүшмәлидирләр ки, јазыда да, тәләффүздә дә һамы тәрәфиндән мәғбул сајылан ваһид ганун-гајдалара риәјәт етмәк савадлылыг вә мәдәнилијин ән әсас тәләбләриндән биридир. Она көрә дә нечә кәлди јазмағ вә нечә кәлди данышмағ олмаз. Шакирдләрдә сөзә вә онун јазылышына чидди вә диггәтли мүнасибәт тәрбијә едилмәси үчүн мәктәбдә вә синифдә ваһид нитг режиминин, о чүмләдән дә орфографик режимин һәјата кечирилмәси әлверишли шәраит јарадыр. Тәәссүф ки, мүәјјән едилмиш бу режимә мәктәбләримиздә мөһкәм риәјәт едилмәмәси вә ја биртәрәfli риәјәт едилмәси шакирдләрә мүкәммәл нитг вәрдишләринин ашыланмасыны ләнкидир. Республикамызын бир сыра шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә мүхтәлиф фәни мүәллимләринин дәрсләриндә мүшаһидәләр апараркән мүәјјән етдик ки, онларын әксәријјәти шакирдләрини нәинки шифаһи нитгинин дүзкүнлүјүнә диггәт јетирир, һәтта тахтада вә дәфтәрләриндәки јазыларында јол вердикләри кобуд орфографик сәһвләрә чох лагејд јанашырлар. Һәмин мүәллимләрлә сәһбәт апардығымыз заман иә үчүн шакирдләрин нитгиндәки, јазыларындаки нөгсанлары дүзәлтмәдикләринин сәбәбинин сорушдугда онлар: «Бу ки, дил-әдәбијјат мүәллимләринин вәзифәсидир», «Биз ки, дилчи дејилик» вә с. кими чаваблар верирдиләр. Шүбһәсиз ки, бу, мәктәбдә ваһид нитг вә о чүмләдән орфографик режимә верилән тәләбләри онларын дүзкүн баша дүшмәмәси вә ја бундан бихәбәр олмаларынын нәтичәсидир. Шакирд әкәр, мәсәлән, тригонометрија сөзүнү «триганометрија»; тәһлик сөзүнү «тәһниј»; «Антарктика» сөзүнү «Антаркта», јахуд «Антырактика»; экватор сөзүнү «еквадор», јахуд «екватур» вә с. јазырса, буну, нечә дејәрләр, дил-әдәбијјат мүәллимләринин ајағына јазмағ лазымдыр? Әлбәттә, јох. Ајры-ајры фәнләрлә әлагәдар терминләрин јазы-

дыр.

лышыны да, дүзкүн тәләффүзүнү дә шакирдләрә һәмин фәни-ләрдән дәрс дејән мүәллимләр өјрәтмәјә борчлудурлар. Бунула јанашы, онлар өз фәнләри илә әлагәдар оларағ, шакирдләрин јазыларындаки вә дәрси данышдығлары заман бурахдығлары сәһвләрә лагејд јанашмамалы, өз нитгләри илә онлара нүмунә олмалыдырлар. Мәктәбдә Азәрбајчан дили тәлиминин мүвәффәгијјәти бундан вә үмумијјәтлә, ваһид нитг режиминә верилән тәләбләрин бүтөвлүклә һәјата кечирилмәсиндән чох асылыдыр. Сон илләрдә бир сыра мәктәб рәһбәрләринин бу мүһүм мәсәләјә диггәти зәифләтмәси чидди нөгсанлардан бири һесаб едилмәлидир.

Доғрудур, бу саһәдә өз ишләрини әсасән јахшы тәшкил едән мәктәбләримиз аз дејилдир. Лакин онларын чохунда ваһид нитг режимин, башлыча оларағ, јазыда һәјата кечирилмәклә мәһдудлашыр; шифаһи нитг режиминә, хүсусән орфоепик режимә иә лазыми әһәмијјәт верилмир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, бунун башлыча сәбәбләриндән бири вә бәлкә дә ән әсас олашы одур ки, мүәллимләрин, о чүмләдән дә дил-әдәбијјат мүәллимләринин чох бөјүк гисми өз данышдығларында әдәби тәләффүз нормаларыны көзләмир, ја јерли шивәјә вә ја да һәрфи тәләффүзә истинад едирләр. Бу иә, ајдын мәсәләдир ки, шакирдләрдә әдәби тәләффүз вәрдишләринин тәрбијәсинә мәнфи тәсир көстәрир.

Җәһҗа ГАРАБАҒЛЫ,
Азәрбајҗан МТИ-һин дил вә әдә-
бијјат кабинетинин мүдирин.

МӘКТӘБЛӘРИМИЗДӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИНИН ВӘЗИЈАТИНИ ЈАХШЫЛАШДЫРАҒ

Сов.ИКП МК-һын ијун пленуму коммунизм гурачаг вә коммунизмдә јашајачаг кәнч нәслин һәртәрәфли тәрбијә едиlmәси мәсәләсини бүтүн чиддијјәти илә ирәли сүрмәклә әдәбијјат мүәллимләринин гаршысында да чох мәс'улијјәтли вә шәрәфли вәзифәләр гојмушдур. Пленум, бәдин сөз кими гүдрәтли бир силаһа малик олан әдәбијјат мүәллиминдән кәпчләримизә вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, социализм һуманизми, халг ишинә сәдагәт, инам, е'тигад, нәмиблик, мә'нәви көзәллик, әмәјә мәһәббәт, әмәкчи инсана һөрмәт кими һисс вә дујғулары ашыламага тәләб етмишдир. Бүтүн бу мәгсәдләрин јеринә јетирилмәси үчүн пленум тә'лим вә тәрбијә просесинин парчаланмасы һалларына гаршы мүбаризә апармаг, бу педагожи принципләрин вәһдәтинин, јекпарәлијини даһа да мөһкәмләтмәк зәрурәтинин көстәрмишдир. Бу конкрет, ајдын, мәзмулу көстәришләр башга һәмкарлары кими әдәбијјат мүәллимләринә дә дүзкүн истигамәт вермиш, онларын өз иш тәрзләринин јенидән гурмаларына, јени ешг, һәвәс, новаторлуг вә јарадычылыгга чалышмаларына әзәми дәрәчәдә әмәли көмәк көстәрмишдир. Мәһз бу тә'сирли көмәјин нәтичәсиндә әдәбијјатын тәдрисиндә илләрлә дәрин көк салмыш формализм вә вулгар социолокизмнин сон галыглары мәктәбләрдән әсасән говулмушдур. Бу мә'налы кејфијјәтин нәтичәсиндә һәјатилик вә чанлылыгдан мәһрум гуру, схематик социоложи тәһлил өз јеринин мүвафиг әдәби-бәдин парчалары вә ја ири һәчмли әсәрләри мәзмум вә форма вәһдәтиндә көтүрән тәһлилә тәрк етмишдир. Белә тәһлилдә бәдин әсәрин бејинә јени гига верән, үрәјә јени һиссләр, дујғулар кәтирән чәһәтләри бир-бириндән тәчрид едиlmир. Әсәр бир күлл һалында үрәјә дә, дүшүнчә, тәфәккүр аләминә дә гига верир. Мүәллимдән хүсуси мәһарәт, сәнәткарлыг вә билик вүс'әти тәләб едән бу тәһлил тәрзи шакирдләрин мә'нәви вә фикри аләмләриндә чидди бир тәрләниш јарадараг.

онларын мүһакимә, дүшүмә габилијјәтинин артырмышдыр. Онлары әдәби һадисәләрдән, әдәби әсәрләрин сурәтләр сил-силәсиндән вә бәдин хүсусијјәтләриндән баш чыхармага алышдырмыш, шифаһи вә јазылы нитгләринин хејли зәнкинләшдирмишдир. Бир сөзлә, шакирдләр гисмән гол-ганад ачыб бөјүдүкләри кими, руһән, мә'нән дә бөјүјүб зәнкинләшибләр. Мәһз белә мә'налы, емоционал тәһлилин нәтичәсиндә јахшы мүәллимләрин шакирдләри әдәбијјата, бәдин кәлама үрәкдән бағланмыш, мүталиә вәрдиши газанмыш, бәшәр дүһасынын јетирдији бөјүк сәнәткарлары вә онларын јаратдығы шаһ әсәрләри севмишләр. Бурада мүәллимин синиф мәшгәләләриндә, синифдән вә мәктәбдәнкәнәр ишләрдә тәтбиг етдији рәнкарәнк үсуллар, мүхтәлиф тәдбирләр чидди рол ојнамышдыр. Јәгин ки, шакирдләрин јазылы нитгиндә ардычылыг, мәнтигилик, бәдинилик, үслуб сәлислији кими кејфијјәтләрин јаранмасында бир аз бундан әввәл гејд еди-лән чәһәти—рәнкарәнк иш үсулларынын бөјүк тә'сирин олмушдур. Бу һәгигәти республикамызын Октјабр, Ленин, Орчоникидзе, Исмајыллы, Сабирабад, Бәрдә, Гасым Исмајылов, Кәдәбәј, Ләнкәран, Масаллы, Газах рајонларынын мүхтәлиф мәктәбләринин јухары синифләриндә апарылан ишә јазылар тәсбит вә тәсдиг етди. Кәнчлијин еһтираслы гәлбинин, ајдын зәкасынын тәчәссүм етдирән бу јазылар һәр шејдән әввәл мүәллимин бөјүк әмәјинин, онун әзм вә ирадәсинин, педагожи јеткилијинин мәһсулудур. Әмәксевәрлији, тәмкин вә сәбаты, елми-нәзәри һазырлыгы, педагожи усталыгы илә фәргләнән белә мүәллимләр республикамызда аз дејилдир. Мәсәлән, И. Ванзова (Загатала шәһәр онбириллик мәктәби), Ә. һүсејнов (Нуха шәһәриндәки 3 нөмрәли онбириллик мәктәб), Н. Сәләһова (Нуха шәһәриндәки 10 нөмрәли мәктәб), Ч. Мусајев (Загатала рајону Гах гәсәбәсиндәки онбириллик мәктәб), С. Абдуллајева (Загатала рајону Тала сәккизиллик мәктәби), Ф. Рүстәмова (Исмајыллы рајону онбириллик мәктәбин мүәллими), Ә. Мирзәјев (2 нөмрәли Сабирабад сәккизиллик мәктәби), Ч. Әсәдов (Масаллы рајону Борадикаһ онбириллик кәнд мәктәби), Ә. Сүлејманов (Салјан рајону Комсомол кәнд сәккизиллик мәктәби), М. Дадашов (Салјан шәһәр фәһлә кәпчләр мәктәби), А. Баширов (Астраханбазар рајону Агајры кәнд онбириллик мәктәби), Р. Атакишијева (Астраханбазар шәһәр онбириллик мәктәби), М. Мәммәдов (Газах рајону Ашагы Әксипара онбириллик кәнд мәктәби), Ә. һүсејнов (Товуз шәһәр Пушкин адына онбириллик мәктәб), Б. Бағыров (Кировабад шәһә-

риидәки 7 нөмрәли сәккизиллик мәктәб), Ә. Гулијев (Баки шәһәриндәки 183 нөмрәли мәктәб) мәһз белә мұәллимләрдир. Бу чәркәјә мәһсуб мұәллимләрин иш тәрзини сәчијәләндирән әсас кејфијјәт тамлыг, бүтөвлүк, јекпарәликдир. Бу о демәкдир ки, бу мұәллимләрдән һеч бири ја конкрет бир мәшгәләдә, ја да үмумән педагожи фәалијјәтләриндә мұәјјән бир чәһәтә үстүнлүк вериб, диқәр чәһәти зәифләтмир, сүстләшдирмирләр. Мәсәлән, бә'зи мұәллимләр поетик парчалары емоционал, тә'сирли охујур, лакин сојуг, сөнүк бир нитгә данышырлар. Бә'зи мұәллимләр мұвафиг әдәби-тарихи һадисәләрин лазыми шәрһини вермир, анчаг охуја—бәдн гираәтә үстүнлүк верирләр. Ја да синиф мәшгәләсини диггәт мәркәзиндә сахлајур, синифдән вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрә һсә о гәдәр мәһәл гојмурлар. Аһәнкдарлығын белә позулмасы шакирдләрин дә икишафында аһәнкин, мұвазинәтин позулмасына сәбәб олур. Мәһз буна көрә дә габагчыл мұәллимләр белә һала гаршы чидди мұбаризә апарыр, истәр өз үмуми педагожи фәалијјәтләриндә, истәр тә'лим-тәдрис просесиндә һеч бир чәһәти хырда вә ја икинчи дәрәчәли һесаб етмирләр. Онлар бир аңлыга белә синиф мәшгәләсини синифдәнхарич тәдбирләрдән тәчридә јол вермир, синиф мәшгәләсинә һечә һазырлашырларса да, ејни мәс'улијјәт һисси илә дә әдәбијјәт дәрнәјини нөвбәти мәшгәләсинә, ја да охучулар конфрансынын јыгынчағына һазырлашырлар. Онларын поетик парчалары охумаларында да, ја мұәјјән мөвзуја аңд кириш сөзләриндә, шәрһләриндә дә мә'на долғунлуғу вә емоционаллыг мұшаһидә едилир. Мәшһур ушаг јазычыларындан Аркади Гајдар әкәр ушагларын мәһәббәтини газанмаг истәјирсинизсә, онлара чиддијјәтлә, сәминијјәтлә јанашын, онларын шәхсијјәтинә һөрмәт едн—демишдир.

Габагчыл мұәллимләр белә едикләриндән онларла шакирдләр арасында бир јолдашлыг үнсијјәти јаранмышдыр. Онларын тә'лим-тәрбијә ишләри дә, синифдәнхарич мәшгәләләри дә бу гаршылыгы һөрмәтә, үнсијјәтә әсасланыр. Бу чәһәтдән Бағыр мұәллимни тәчрүбәси бир нүмунә кими кәс-тәрилә биләр. Бағыр мұәллим дәрс дедији синифләрдә кечән илләрдә олдуғу кими, бу дәрс илиндә дә јүксәк мұвәффәгијјәт әлдә етмишдир. Онун шакирдләри бу сөзүн әсил мә'насында әдәбијјәт ашигләридир. Онлар классик вә мұасир шаир вә әдибләримизин чоһлу ше'р вә башга поетик парчаларыны әзбәрдән билирләр. Данышыг вә охуларында ајдын-

лыг, емоционаллыг, сәлислик вардыр. Әдәби әсәрләрин идеја мәзмуну, бәдн үнсүрләри, сурәтләр силсиләси, инсан характерләри, дил, үслуб хүсусијјәтләри һаггында мұстәгил мұлаһизә јүрүдүр, фикир сөјләјирләр. Бүтүн бунлары едәркән конкрет әдәби-бәдн фактлара әсасланырлар. Онлар нитгләриндә мәзмунла әлагәдар олмајан ифадә, тәркиб вә чүмләләрә јер вермәмәјә сә'ј едир, түфејли сөзләрин ишлән-мәсинә јол вермирләр. Бу мәзијјәтләр һәмни шакирдләрин јазылы нитгләрини дә сәчијјәләндирир. Онлар ифадә вә иншанын мұхтәлиф формаларында верилмиш мөвзуну ачмағы, јеринә көрә мұстәгил мұһакимә јүрүтмәји, мұгајисә әсасында һәјати вә әдәби һадисәләрдән пәтичә чыхармағы, тәсвир вә тәрәһнүм етмәји бачарырлар. Бу чәһәтдән Азәрбајчанын Русијанын тәркибинә даһил олмасынын 150 иллији јубилејинә һазырлыг күнләриндә VIII синфин «Бөјүк достлуғ» мөвзусунда јаздығы ишә характерикдир. Јазыда халгымызын азадлыг вә истигләлијјәт уғрундакы мұбаризәсинә, игтисади-мәдәни икишафына, үмумән, милли иштибаһына јахындан көмәк едән рус халгына миннәтдарлыг һисси кәнчләрә мәхсус гајнарлыг вә мәһәббәтлә ифадә едилмишдир. Јазылардан бириндә дејилир: «Биз бөјүк рус халгына үрәкдән миннәтдарыг. О, бизә даһи Ленини вермишдир. Октябрын эфәр бајрағыны вермишдир». Бағыр мұәллимни дәрсләриндә 45 дәгигәдән бүтүн долғунлуғу илә истифадә етмәјә зәмин јарадан амилләрдән бири дә онун јаратдығы әдәбијјәт кабинетидир. Кабинетдә чәмләшдирилмиш мұхтәлиф рәсм-ләр, схемләр, әдәби чәдвәлләр, албомлар, бүллетенләр, јазы мәтнләри әсасән ушагларын тәфәккүр вә әлләрини мәһсулудур. Бүтүн бунлар мұәллимни әдәбијјәт дәрсләриндә шакирдләрин естетик икишафы вә атеһет тәрбијәси уғрундакы сә'ј-ләрини ачыг нүмајиш етдирир. Бағыр мұәллимни башчылыг етдији әдәбијјәт дәрнәји планлы шәкилдә апарылаң рәнка-рәнк, мәзмунлу тәдбирләри илә јалпыз шакирдләрин дејил, валидејиләрин дә рәғбәтини газанмышдыр. Истеһсалатын габагчыл адамлары, Вәтән мұһарибәсини ветеранлары, әдибләр, шаирләр, икчәсәнәт хадимләри, һөрмәтли гоһаман мұәллимләр бу дәрнәјин әзиз гоһагларыдыр.

Газәх рајонунун Ашағы Әксипара кәнд орта мәктәбинин мұәллимни М. Мәммәдов әдәбијјәтин тәдрисиндә бөјүк гәләм усталарымызын јалпыз бәдн јарадычылығындакы мұсбәт кејфијјәтләри, јүксәк идеаллары, мејл вә арзулары шакирдләрин тәфәккүр вә гәлбинә чатдырмагла кифәјәтләнмир, о, ејни заманда һәмни сималарын көзәл инсани хүсусијјәтлә-

рини шакирдларинә ашыламага чәһд едир. Бизим даһи сә-
нәткарларымыз бөјүк зәһмәткеш олмуш, М. Ф. Ахундов ки-
ми мүтәфәккирларимиз чүрүк әгидәләрә, мистик көрүшләрә,
феодал зәһнијјәтинә, һәр чүр динә, мөһүмәт вә хурафата
гаршы еһтираслы мүбаризә апармышлар. М. Мәммәдов бу
әмәксевәрлик вә динә гаршы мүбаризә руһуну өз шакирдлә-
риндә дә јаратмага һәһл олмушдур. Бу һәһлијјәт X сһниф
шакирдларинин «Мәһним динә мүһәсибәтим» мөвзусунда јаз-
дығлары һишадә ајдын тәзәһүр етмишдир. Јазыдан марк-
сизм-ленинизм дүнјәкөрүшүнә јијәләһмәјә башлајан кәһч
атеистларин сәһи учалыр. Шакирдләр классикларимизин,
мүәһсир сәһәткарларымызын гәләһи вә халғымызын бәһни
тәфәккүрү илә јаранмыш сатирик әсәрләрдән мәһарәтлә ис-
тифадә етмишләр. Буна көрәдир ки, һишә јазмыш 18 нәфәр-
дән јалһыз бирин «2» гијмәт алмышдыр. Мәммәдовун шакирд-
ларинин јазылы һитгинин бу гәдәр мәзмунлу вә савадлы ол-
масына көмәк едән педагоғи амилләрдән бирин дә онун ајры-
ајры һишәләри сһниф коллективинин мүзәкирәһи вә тәһлиһи-
нә вермәһидир. Бу мүзәкирәдән әввәл шакирдләр мүәһлимин
көһтәриһи илә дәрсдәнкәһәр вахтда бир-бирләринин јазысы-
ны охујуб мүәјјән рә'јә кәһирләр вә сһнифдә дә һәһмин рә'јә-
ринин мүбадиләһи кечирлир. Белә рә'јә мүбадиләһи шакирд
тәфәккүрүнү ахтарыша, кәһшфә, јарадычылыга чәкән әһн јәх-
шы методик тапынтылардандыр.

М. Мәммәдов бә'зи мүәһлимләр киһи јазы һиһини бирдән-
бирә, шакирдләрә габағчадан хәбәр вермәдән тәһкил етмир.
О, јазынын мөвзусуну бир нечә күн әввәл хәбәр верир. Мә-
сәләһ, о, «Мәһним динә мүһәсибәтим» мөвзусуну јазы вах-
тындан 15 күн әввәл билдирмишди. Бу мүддәт әрзиндә ша-
кирдләр динин бош, пуч, зәрәрли маһијјәтинә даһр мүхтә-
лиф әдәби-бәһни, елһи-нәзәри мәһбә вә мә'хәзләрдән, өзлә-
ринин әһәтә едән чанлы мүһитдән лазыһи фактлар топла-
мыш, беләһиклә дә, јазыја зәһкиһи мүвағиғ материал вә тә-
сәввүрлә кәһмишдиләр. Јазынын мүвағфәғијјәтинә сәбәб
олаһ амилләрдән бирин будурса, диқәри Мәммәдовун һәлә
кәчән август ајынын сонунда бүтүн дәрс һиндә апарачағы
јазыларын планыны тәртиб етмәһидир. һәһмин планда јазы-
нын нөвү, мөвзусу вә апарылма вахты өз дәғиғ әкһини тап-
мышдыр. Бу план мүәһлимин һиһини хәјли јүһкүлләшдирир вә
еффеһтли едир. Бә'зән габағчыһ бир мүәһлим һағғында сәһ-
бәт ачаркән, тә'лим-тәрбијә просесиндә бу вә ја диқәр һиш нө-
вүнү јәхшы тәһкил етдијинә әсәһләһи, һиһинин диқәр фор-
малары һағғында даһышмағы лазыһ билмирләр. Јухарыда

гејд едилдији киһи, мәсәләһи бу шәкилдә гојмағ дүзкүн де-
јилдир. Демәһи, әдәбијјәт мүәһлиһи о замаһи габағчыһ әд-
ләһә биләр ки, онун бүтүн педагоғи фәһлијјәтиндә бир там-
лығ, бүтөвлүк, аһәһкдарлығ олсун. Ә. Сүләјмановун (Салјан
рајону Комсомол кәһд сәккизиллик мәкәтәһи) һиһи бу аһәһк-
дарлығын һүмунәһи сәјыла биләр. О, бу вә ја диқәр әдәби-
бәһни мәһни сһнифдә охутмаздаһи әввәл бу мәһнин аһләшы-
ләсы, идеја мәзмунунун дәрк едилмәһи үчүн ајдын вә јығ-
чәһ бир кириш сөзү сөјләјир. О, V сһнифдә «Почт гутусу»
һекајәһинин охунмасына да белә бир кириш сөзү илә башла-
ды. Бу сөздә колхозчу кәһдлиләрини игтисади-мәдәһи һиһи-
шафында баш верән бөјүк тәбәддүләти бир даһә хатыр-
ләтды вә бунуһла әлағәдар оларағ гочағ, көзүачығ, савад-
лы, бејһәһлхалғ әләмдәһи һадисәләрлә марағләһән бир нечә
таныш колхозчунун адыһи чәкди. Мүәһлим кириш сөзүнү
белә битирди: «Бәс һиһилабдаһи әввәл кәһдли һә шәкилдә
иди? Бу суала «Почт гутусу» һекајәһиндә чәвәб тапа билә-
рик. һекајәһи көркәһли јазычыларымыздән Чәһли Мәммәд-
гулузадә јазмышдыр. Иһди китабларыһызы ачыһ, бу һека-
јәһи охујағ!» Шакирдләр охудуғча онларын хәјәһиндә һиһи
әләһ, һиһи дүнја бир-биринә гаршы дурду. Мүәһлимин ки-
риш сөзүндә чәһләһән шәһи колхозчулар дүнјәһи вә һовруз-
әһлиләрини фәрәһсиз, кәдәрли дүнјәһи. Шакирдләр һекајәһин
мәзмунуну јәхшы мәһнимсәдиләр вә тәһлиһиндә фәһл һиһи-
рақ етдиләр. Бу, мүәһлимин мүвағфәғијјәтли кириш сөзү-
нүн һәтичәһи иди. Сүләјманов өз мүсбәт һиш үсулу илә ли-
рик әсәрләрини тәһлиһи бәрәдә јаранмыш сәһв бир тәчрүбә
вә тәсәввүрүн дә әсәһсыз вә сәһв олдуғуну һсбәт етмишдир.
Бу сәһв тәсәввүрдә олаһлар һсбәт етмәјә чәһшырдылар
ки, С. Рүстәһин «Чапајев», С. Вурғунун «Азәрбајчан» вә бу
сәпкидән олаһ поетик парчалары һфәдәһи охудән сонра тәһ-
лиһ етмәк лазыһ дејилдир. Куја белә тәһлиһ һәһмин әсәрлә-
рини емоһсионал тә'һир гүввәһинин өлдүрүб пуч едир. Бу мүддә-
һи ирәһи сүрәнләр бәһни әсәрләрини һдраки маһијјәти-
һи вә әдәбијјәтинин бир фәһни олдуғуну уһудурлар. Уһудурлар
ки, әһн кичик лирик бир парчада белә емоһсионал чәһәтләрлә
вәһдәтдә ағыһ вә тәфәккүрә тә'һир едәчәк мүәјјән мәзмун,
идеја вардыр. Бу мәзмун вә идејаһи һсәба әләмағ олар-
мы?! Мәһз буна көрә дә Сүләјманов бу сәпкидә әсәрләри
мүхтәлиф үсулларла тәһлиһ едир. О, Сәмәд Вурғунун рес-
публикамызын тәһни, мәдәһи сәрвәтләринин, хошбәхт һәјәти-
һи јүксәк шә'ријјәтлә әкә етдирән «Азәрбајчан» әсәрини мүх-

тәлиф суаллар гојмагла тәһлил етди. Шакирдләр суаллара долғун чаваблар верир, өз фикирләрини мәтндән алдыгла-ры мисалларла исбат едирдиләр. Сүлејмановун бу тәчрүбәси исбат етди ки, усталыгла апарылан бәдни тәһлил бу вә ја дикәр поетик әсәрин емоционал тәсир гүввәсини даһа да артырыр. Сүлејманов вә А. Бәширов (Астраханбазар рајону, Ағажры кәнд онбириллик мәктәби) кими мүәллимләр про-грам үзрә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш материалла-рын кечилмәсинә хүсуси диғгәт едирләр. Бу саһәдә вахты илә кениш јер алмыш олан мүчәррәд әзбәрчилијә сон верилмиш-дир. Инди әдәби-нәзәри материаллар бәдни мәтиләр әсасын-да вә һәмни мәтиләрлә сых әлағәдә өјрәнилир. Мүәллим Сүлејманов V синифдә «Почт гутусу» һекајәсини кечәркән һекајә жанры һағгында мүәјјән аңлајыш верди. А. Бәширов IX синифдә «Һамлет» әсәрини кечәркән фачнә жанрының әсас хүсусијјәтләри, «Јевкепи Онекин» кечәркән мәнзум роман жанры, X синифдә М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» ко-медијасыны өјрәнәркән драматик конфликт, експозиција вә финал һағгында мүвафиг мәлүмат верди. XI синифдә исә «Абшерон» романыны кечәркән һекајә, повест, очерк вә ро-ман һағгында верилмиш мәлүматлары дәрриләшдирди. Бә-широв роман жанры һағгындакы сөһбәтдән сонра XI синиф шакирдләринә әсәрләрини охудуглары бөјүк роман устала-рының адларындан бир сијаһы тәртиб етмәји тапшырмышды. Бу тапшырыгы онлар мәмнунијјәтлә ичра едәрәк, мүталнә даирәләрини вүсәтини көстәрмишдиләр. Онларын сијаһы-сында М. Шолохов, К. Федин, Ф. Гладков, О. Гончар, М. Ауезов, Б. Кербабајев, В. Латси, М. Ибраһимов, С. Рәһи-мов, М. Нүсеји, Чернышевски, Туркенеv, Достојевски, Толс-тој, М. Горки кими сәнәткарларла јанашы, Волтер, Текке-реј, Диккенс, Руссо, Мопассан, Флобер, Нүго, Балзак, Т. Манн, Л. Фејхтванкер вә башга елмәз сөз усталарының ад-лары хатырланылыр. Мүәллим бу сијаһыдан бачарыгла ис-тифадә етмәклә мүһүм бир мәсәләни тәһли, мәктиги јол илә һәллиндә мүсбәт нүмунә көстәрди. Бу, әдәбијјат дәрслә-рини мүасир һәјәтлә бағламағ вә онун васитәсилә кәңч-лүкдә буржуа идеолокијасына гаршы кин, шифрәт һисси тәр-бијә етмәкдән ибарәтдир.

Н. С. Хрушшов ијун пленумундакы чыхышында демиш-дир: «Биз гуру буржуа идеолокијасына гаршы барышмаз мүбаризә апармышыг вә бундан сонра да апарачагыг». Мә-сәлә бурасындадыр ки, бәзи әдәбијјат мүәллимләри кәңч-

ләрдә белә мүбаризә руһу јаратмағ үчүн әдәби һадисәләр-дән лазыми гајдада истифадә едә билмир, сүн'и јол илә ке-дирләр.

Мәһз буна көрә дә А. Бәшировун бу саһәдәки бачарыг вә мәһарәти хүсусилә гејд едилмәлидир. О, шакирдләрини тәр-тиб етмиш олдуглары сијаһыдан да бу тәрздә истифадә ет-ди. Шакирдләрә билдирди ки, инди мүасир буржуа идеолог-лары, әдиб вә әдәбијјатшүнаслары сөзләрини сәһри, гүдрә-ти, тәрәвәти илә һәлә дә инсанлығы мәфтун едән Флобер вә Балзакы, Туркенеv вә Толстоју бәјәнмирләр. Онлар «Һәрб вә сүлһ», «Бәшәри комедија» епопејаларының көһнәлијини, Је-ни инсанларың зөвгүнә јарамадығыны сөјләјирләр. Бу чәнаб-лар нә сәбәбә көрә белә едирләр? Әсасән бир сәбәбә көрә ки, булар әсил сәнәт әсәрләридир. Буларда ичтимаи һәјәтын реал мәнзәрәләри верилмишдир. Буларда чанлы инсан еһ-тираслары, бөјүк нијјәтләр, әмәлләр, арзулар өз ин'икасы-ны тапмышдыр. Бурада реал инсан вардыр. Буржуа дүн-јасы исә чанлы инсапы севмир. Буна көрә дә о, халг һәјә-тының кениш лөвһәләрини әкс едән епопејалары — классик романлары рәдд едиб, «Јени роман» жанрыны јарадыр. Јүк-сәк сәнәткарлыгдан, нәчиб инсан сурәтләриндән мәһрум кү-лүнч бир жанр јарадыр. Буржуа бәдни тәфәккүрүнүн «ин-кишафы» беләдир. Өлдүрүчү бир истәһза, мәсхәрә илә деји-лән сон чүмлә шакирдләри күлдүрдү. Бу гәһгәһәли шакирд күлүшү буржуа идеолокијасына шифрәтин, мүәллимни исә мәһарәтнини ән көзәл ифадәси иди.

Әдәбијјат мүәллимини ајры-ајры иш саһәләриндән кәти-рилән бүтүн бу мисаллар јалныз бу вә ја дикәр мүәллимни иш тәрзини сәчијјәләндирмир, үмумиләшдиричи, типик ха-рактер дашыјыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән дә тәфәррүата варыб, мисалларың сајыны артырмаға зәрурәт јохдур. Бу мисаллар Сов.ИКП МК-ның ијун пленумундан сонра әдәбијјатын тәд-рисиндә чидди дәјишиклик вә јенилијин јарандығыны нүма-јиш едирир.

Тәәссүф һисси илә е'тираф етмәк лазымдыр ки, һәлә дә әдәбијјатын тәдрисиндә чидди гүсур вә тәһрифләрә јол ве-рән, бәдни сөзүн фәрәһини кәңчилијин көңүл аләминә апар-мағы бачармајан шөвгөсүз, һәвәссиз, үрәји сөнүк мүәллим-ләр аз дејилдир. Булар һәрәкәт, сүр'әт, инкишаф јолуну де-јил, әталәт јолуну тутмушлар. Булар шакирдләри дә бу јо-ла сөвг етмәклә онларын мә'нән шикәст олмаларына сәбәб олурлар. Шакирди савалдан, долғун, мә'налы ишгдән, ишчә

Һиссләрдән, бәдһи сөз дүҗгусундан, јүксәк зөвгдән мәһрум етмәк онун мә'нәвијјатына шикәстлик кәтирмәк демәкдир. Бу шикәстлији адамын кәңчлик дөврү өтүб кечдикдән сонра дүзәлтмәк чох чәтиндир. Буну дәрк етмәјән, бәлкә дә дәрк етмәк истәмәјән мүәллимләр јенилик вә ахтарыш мејлиндән мәһрум олмаг дәрәчәсинә јуварланмышлар. Онлар нә педагогика елминин принципләринә, дидактиканын ганун-гајдаларына, нә кәңчлијин психологикјасына бәләддирләр, нә дә бәдһи сөзүн хүсусијјәт вә тәбиәтинә. Буна көрә онларын дәрси чох заман садәчә «Китабы ач, оху»дан, ја да бу вә ја диқәр бәдһи мәтнин мәзмунуну тәкрар-тәкрар нагыл етмәкдән ибарәт олур. Белә дәрсләрдә өјрәшилән бу вә ја диқәр әсәрин бәдһи үнсүрләриндән ифадә—тәсвир васитәләриндән, образлар силсиләсиндән, форма вә мәзмун вәһдәтиндән сөһбәт апарылмыр. Белә дәрсләрдә методика аләминдәки јениликләрдән, вәһид тә'лим процесиндән сөз ачыла билмәз.

Һәсәнли кәнд онбирлик мәктәбинин (Масаллы рајону) мүәллим Һәсән Әһмәдов 45 дәгигәнин 24-нү кечмиш дәрсин соргусуна һәср етди. Бу 24 дәгигәнин 17-си бир шакирдн соргу-суалына сәрф олунду. Бу вахт башга шакирдләрин һамысы унудулараг башлы-башына бурахылмышды. Һәсән мүәллим Ә. Сабирин «Нәдамәт вә шикајәт» ше'ринин бәдһи тәһлилин верә билмәди. Шаирин сатирасынын бу ше'рдә тәчәссүм етмиш хүсусијјәтләри шәрһ едилик, шакирдләрә чатдырылмады. Ше'рин мәфкурәви-бәдһи тәһлилинә дәир верилән суаллар да гәрибә сәсләнирди. Бунлардан бири белә иди: «Нәдамәт вә шикајәт» әсәриндә нечә гәһрәман вар? Чәләбләр кәнд сәккизиллик мәктәбинин (Бәрдә рајону) мүәллим Ага Әбдүррәһманов бөјүк рус сатирики Крыловун «Гурд вә гузу» тәмсилнин бәдһи чәһәтдән тәһлил едәрәк демшидир: «Ше'р кәндли вәзинидә јазылмышдыр».

Дәфәләрлә гејд едилдији кими мүәллимни ајдын, мәзмунча долгун, јыгчам кириш сөзү шакирдләрин тәсәввүрүндә өјрәшилән әдибләрин, шаирләрин симасыны чапландырыр вә бунула да кәңчлијин характеринин дүзкүн тәшәккүлүнә чидди тә'сир көстәрир. Бу чәһәтдән М. Горкинин һәјәт јолунун нә гәдәр зәкки материал вердији аз савадлы адамларә белә мә'лумдур. Бу јол һәдсиз әзаб-әзијјәтләр, мәһрум ијјәтләрлә долу олмушдур. Бу мәһрум ијјәтләр, көһнә дүнијанын бу зүлм вә тәчәвүзү М. Горкинин әзм вә ирадәсинин өз агырлылары алтында әзиб мәһв едә билмәмишдир. О, һәлә кичикликдән бу аләмлә үз-үзә, дөш-дөшә кәлмиш, сәрт

дөјүшләр ичәрисиндә мәтиләшәрәк галиб чыхмышдыр. О, өз тәләјини фәһлә синфинин мүбаризәси илә әбәди бағладыгы, јарадычы әмәјин бөјүк мә'насыны кәшф етдији үчүн галиб чыхмышдыр. О, сон нәфәсинә гәдәр гәлбинин еһтирасыны, тәфәккүрүнүн бүтүн күчүнү бу әмәјә вермишдир. Бу бөјүк зәһмәткешин һәјәт дастанында кәңчлијин гәлбин фәһ едәчәк чәзибәдар лөвһәләр һәдсиздир. Мүәллимләрин бә'зиси кими, Новруз Мустафајев дә (Сабирабад рајону, Адикәп кәнд сәккизиллик мәктәби) бу лөвһәләрин нә рәккини, нә дә дәрин мә'насыны шакирдләрин руһи аләминә чатдыра билмәди. Беләликлә дә дөвләт програмында: «Горкинин һәјәт јолу. Онун чәттиликләрә синә кәрмәси, мөһкәм ирадәси» сөзләри илә гаршыја гојулан бир вәзифә јеришә Јетирилмәмиш галды. Белә кириш сөзүндән кәләчәкдә мүәллимләри, хүсусән кәңч мүәллимләри, чәкиндирмәк мәгсәди илә Новруз мүәллимни «сөзүнү» ејни илә хатырлатмаг фәјдалы олар. Новруз мүәллим үз тутуб, VIII синиф шакирдләринә дејир: «Бу күн инди Горкини кечәчәјик. О, елми шәхси мүтәлиәси илә алмышды. О, Русијаны кәзмишди. О, 1892-чи илдә «Макар Чудра» һекајәсини јазмышды. Кеткәдә шаирин әсәрләри һәр јердә дәрч олунмушду нә шаир танынмышды. «Фыртына гушу», «Шаһин гушу» әсәрләри бүтүн дүнија пролетариатыны ојатмышды. «Ана» пролетариатын дирчәлмәсинә сәбәб олмушду. «Ана» романы социализм реализминин әсасыны гојмушду. О, дәфәләрлә Азәрбајҗанла јахын әлағә сахламышды. Онун әсәрләри тәкчә Русијадә дејил, Азәрбајҗанда да јайылмышды. 1928-чи илдә, 1929-чу илдә ики дәфә Бақыја кәлмишди. М. Горки 1936-чы илдә Москвада вәфат етмишдир. Онун 15 чилдик әсәри Азәрбајҗан дилинә тәрчүмә олунмушдур. Бу күн дә онун әсәрләри өз гүввәсини итирмәмишдир. Бу күн дә ону охујуруг». Новруз мүәллим бу сөзләри сөјләдији заман (бу ил апрелни 14-дә) республикамыз Азәрбајҗанын Русијанын тәркибинә дахил олмасынын 150 иллијини кечирмәјә һазырлашырды. О, јәгин ки, өз мөвзусуну мүәсирликлә бағламаг гәрарына кәлди вә мәһз бу мәгсәдлә јухарыда гејд едилән сон чүмләдән сонра деди: «Гаршымызда 150 иллик бајрам едәчәјик». Белә рабитәдән сонра мүәллим кириш сөзүнү ашағыдакы шәкилдә белә јекунлашдырды: «М. Горкинин адына һал-һазырда күчәләр нә саирәләр гојулмушдур. Азәрбајҗан шаирләри илә јахындан сөһбәт етмишдир». Новруз мүәллим М. Горкинин һәјәт јолуна һәср етдији «дәрәсә» чавабыны алдыгы үч суалла сон верди:

- 1) М. Горки һарада догулмушдур?
- 2) М. Горки нечәңчи илдә өлмүшдүр?
- 3) Әсәрләри нечә чилдә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмишдир?

Мүәллимин евә тапшырыгы да классик бир јыгчамлыгла верилди: «Өрәнәрсиниз сәһифә 146—148».

Мараглыдыр ки, Новруз мүәллим һәлә «М. Горки» мөвзусуна башламамыш кечмиш дәрәә даир суаллара чаваб вермәјән шакирдләри данлады. Онларын башларынын лап синәләринә әјилдијини көрдүкдә мүәллим искилләниб өз-өзүнә шикајәтләнди: «Һәр дәрәдә данлајырсан, јенә дә көмәк етмир». Новруз мүәллим бирчә шеји хатырламалыдыр ки, кәвичлијин тәлим-тәрбијәсиндә әп чиркин васитәләрдән бири данламагдыр. Белә бир васитә әдәбијјат дәрән илә гәтијјән бир араја сыга билмәз. Бир дә М. Горки һаггындакы кириш сөзү кимин—шакирдимин, јохса мүәллимимин данлага лајинг олдуғуну ајдынча көстәрди.

Јәгин ки, мәсәләнин бир даһа шәрһинә еһтијач галмыр.

Әдәбијјатын тәдрисиндә мүшәһидә едилән чидди гүсурлар шакирдләрини шифаһи вә јазылы нитгиндә даһа дәрин көк салмышдыр. Бу гүсурлардан әп дәһшәтлисән шакирди дүшүнчә, тәфәккүр фәалијјәтиндән мәһрум едәрәк, ону әзбәрчилик, тәглидчилик јолуна сүрүкләмәкдир. Онуң мүһакимә габилитетинә дејил, һафизәсинә үстүңлүк вермәкдир. Буна даир лап сәјсыз мисал кәтирмәк олар. Мәсәләнин маһијјәтини изаһ етмәк үчүн характерик бир мисал да кифајәт едәр. Мүәллим Новруз Мусајев (Әли Бајрамлы шәһәри, фәһлә канчлар мәктәби) IX сифидә Јевкени Онекин сурәтинин тәһиялине башламышды. Шакирдләрин бири бу һагда чыхыш етмәк арзусунда олдуғуну билдирәрәк, Пушкин дүһасы илә јарадылмыш бу сурәт һаггында өз дүшүнчә вә мүләһизәләрини сөјләмәјә башлады. О, дүшүнә-дүшүнә, фикирләшә-фикирләшә данышырды. Ишләтдији чүмләләр дә, сөзләр дә онун сурәтә бәсләдији мүстәғил мүнасибәти ифадә едирди. О, бу мүнасибәти догрултмаг, әсәсләндирмаг үчүн бә'зән әсәрдән мисаллар кәтирир, бә'зән дә мүдрик Белинскијә мүрачикәт едирди. Дүшүнә-дүшүнә данышдыгындан нитги һәмншә раван олмурду. Бә'зән гырыг-гырыг чүмләләрлә данышырды. Бүтүн булар шакирдә «б» јазмага, онун һаггында хош сөзләр демәјә мүәллимә әсәс верирди. Мүәллим исе шакирди дирәнә-дирәнә, фикирләшә-фикирләшә данышмагда, Онекин сурәтини јахшы билмәмәкдә мазәммәтләди. Бу

сурәт һаггында дәрәликдәкиләри бир нәфәсә әзбәрдән дејлә-мүәллим мәннунијјәтлә «б» јазды. Елә бу чүр мүнасибәти, нәтичәсиндә шакирдләрин бир чоһу мүәјјән бир мөвзуну мүстәғил гәләмә алмаг бачарыгындан мәһрум олмушлар. Чоһ һалларда јазы үчүн верилән мөваулар конкрет олмур. Шакирдлар дә мөвзуја даир ја һеч план тутмурлар, ја да мәнтинсиз бир план әсасында сәһни, савадсыз бир шеј јазырлар. Кәдәбәј, Газах, Гасым Исмајылов, Агдаш, Бәрдә, Ләнкәран, Масаллы вә башга рајонларын мүәјјән мәктәбләриндә апарылмыш јазы ишләринин јохланышы бу һәгигәти тәсдиг едир. Дүзгышлаг кәнд орта мәктәбинин (Газах рајону) XI сифидә (фәһин мүәллим М. Намазовадыр) 15 шакирдән 10 нәфәри, Орта Салаһлы (Газах рајону) сәккизиллик кәнд мәктәбинин VII сифидә (фәһин мүәллим С. Шыхыјевадыр) 18 шакирдән 17 нәфәри, Ләнкәран рајонунда 408 шакирдән 201 нәфәри, јазы ишиндән «1» вә «2» гијмәт алмышдылар. Мүәллимләр чоһ һалларда јазылардакы сәһвләрин үстүңдән кечир вә јазыја дүзкүн олмајан гијмәтләр верирләр.

Шакирдләрин јазыларындакы белә гүсурлар мүәллимин е'тиһасызлыгы, әталәти, ишә гејри-чидди мүнасибәти бә'зән дә онларын кәмсавадлыгы нәтичәсиндә төрәјир.

Ихтисасартырма курсларына кәлән әдәбијјат мүәллимләринин јазылары бунун иһкаредилмәз һәгигәт олдуғуну бир даһа тәсдиг едир. Белә јазылар онларладыр. Белә адамларә әдәбијјат дәрәсини, тәфәккүр, интеллектуал вүс'әт вә инсанын һиссләр аләми илә бағлы олан бир фәһнин тәдрисини е'тиһар етмәк олармы?!
Чәваб бирчә сөздүр: јох!

Л. Ш. КӘРИМОВ,
педагогик елмләр һамизәди.

ДӘРСИН СӘМӘРӘЛИ ТӘШКИЛИ МҮҢҮМ МӘСӘЛӘДИР

Дәрсин гурулушу, онун сәмәрәли тәшкили һазырда мұәллимләри һараһат едән мәсәләләрдәндир.

Липетск, Ростов вә Қазан мұәллимләринин тәһрүбәси кәстәрир ки, дәрсин мә'лум структурасында дәјиштиклик етмәк, ону даһа мәһсулдар бир просесә чевирмәк лазымдыр.

Адәтән, дәрсдә бир нечә дидактик мәгсәд ола биләр. Олардан бириси, мәсәлән, јени билијин мәнимсәдилмәси өн плана чәкилмәли, галаһлары (тәкрар, мөһкәмләндирмә) исә она табе едилмәлидир. Јени биликләрин верилмәси үчүн хүсуси дәрсләр тәшкил едилмәлидир. Програмын мұәјјән мөвзусу кечилиб гуртардыгдан сонра тәшкил олуһан тәкрар дәрсләр белә дәрсләрдән фәргләнир. Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин јохланмасына һәср едилән дәрсләр башга, онларын јохлама јазыларынын тәһлили вә сәһвләрин дүзалдилмәсинә һәср олуһмуш дәрсләр исә таһамилә башга характер дашымалыдыр.

Дәрсин гурулушу да онун нөвләриндән асылыдыр. Дәрсин тәшкили үчүн универсал, дәјишмәз схем тәклиф етмәк доғру дејилдир. Мұәллим мөвзудан, гаршыда гојдуғу мәгсәддән асылы олараг бә'зән кечмиш дәрс формасыны сахламалы, бә'зи дәрсләри исә јени шәкилдә гурмалыдыр.

Тәәссүф ки, синиф мұәллимләри чох вахт бүтүн дәрсләри бу вә ја дикәр гәлибә салмаға чалышырлар. Һәлә дә бир чох мәктәпләрдә мұрәккәб (комбинә едилмиш) дәрс, мұәллимни әл-голуну баглајан, онун тәшәббүсүнү боған тәлим формасы киһи галмагдадыр.

Адәтән, јени билик верән һәр бир дәрсдә ев ишинин јохланмасы, сорғу, јени материалын изаһы, өјрәниләнләрин мөһкәмләндирилмәси вә евә тапшырыг мәрһәләләри тәкрар олуһур. Програмын әсас мәсәләләринин мұнтәзәм тәкрары, јахуд лүгәт-орфографик ишләр апарылмадығындан дәрс маһрағлы вә мәзһушлу кечмир. Бу мәрһәләләр үчүн ајрылмыш вахтдан да дүзкүн истифадә едилмир. Әксәр һалларда мұәллим евә тапшырыг вермәјә чох вахт ајырыр. Јени дәрсин изаһына вә мөһкәмләндирилмәсинә кифәјәт гәдәр вахт галмыр.

Белә мұәллимләр јалһыз бөјүк сә', кәркни әмәк вә шакирдләри ев тапшырыгы илә чох јүкләмәк һесабына мұвәффәғијјәт газанмаға чалышырлар.

Мұрәккәб дәрс киһи гәлибә салыһмыш синиф мәшғәләләринин педагогик аләмдә пәсләндијини ешидән бә'зи мұәллимләр «дәрсин мәрһәләләри ләғв олуһмушдур», дејә кечмиш дәрсдән имтина едир, бу сәһәдә ирәли сүрүлмүш јениликләри тәтбиғ етмәкдә исә чәтинлик чәкирләр.

Јадда сахламаг лазымдыр ки, грамматикадан һәр бир мөвзунун өзүнәмәхсус хүсусијјәти вәрдыр. Һәр бир дәрсин јарадычы шәкилдә тәшкил етмәк үчүн онун үзәриндә чохлу дүшүнмәк лазымдыр. Мұәллим дәрсә һазырлашаркән ишин мәзһунуну, формасыны вә үсулларыны мұәјјәнләшидирмәлидир. Буһлар мұәллимни гаршыда гојдуғу мәгсәддән, өјрәнилмиш материалын кәјфијјәтиндән, шакирдләрин һазырлыг сәвијјәсиндән асылыдыр. Мұәллим дәрсә һазырлашаркән бу чәһәтләри нәзәрә алмалыдыр. Јахшы дүшүнүлмүш, дүзкүн планлашдырылмыш дәрс олмадан шакирдләрин билијинин мөһкәмлији вә шүүрлулуғуна һанл олмаг чәтиндир.

Липетск мұәллимләри дәрсин белә бир план үзрә гурурлар.

1. Јазы. Грамматик тәһлил. Јазылы чалышма јәлу илә әввәлләр кечилмиш материалын тәкрары. (10—12 дәғигә).

2. Дәрсин мөвзусу вә мәгсәдинин шакирдләрә чатдырылмасы. Шакирдләр тәрәфиндән јени материалын мәнимсәнилмәси. (Мұәллимни һағылы, дәрслик үзрә мұстәғил иш, мұсаһибә). Мәнимсәнилмиш материалын јохланмасы. (8—10 дәғигә).

3. Јени материалын шакирдләрин мұхтәлиф нөв мұстәғил ишләри илә мөһкәмләндирилмәси. (15 дәғигә).

4. Шакирдләрин мұстәғил ишләринин јохланмасы. Сорғу. Ев тапшырыгынын јохланмасы. Дәрсә јекун вурулмасы. Евә тапшырыг. Бүтүн дәрс просесиндә шакирдин иши үзәриндә мұшаһидәјә әсасән шакирдләрин билијинин гүјмәтләндирилмәси. (10 дәғигә).

Шүбһәсиз, бу схем тәхминидир. Дәрсин грамматик тәһлил илә дејил, лүгәт үзрә ишлә, хәбәрдарлығлы имла вә ја комментарили јазы илә дә башламаг мұмкүндүр. Ола биләр ки, јени материал мұсаһибә илә изаһ едилсин. Бә'зән дәрсин әввәлиндә јазылы ев тапшырыгыны јохламаг вә сорғу апармаг олар. Ев тапшырыгынын јохланмасына чох вахт итирмәк олмаз. Јени материалын мөһкәмләндирилмәсинә даһа чох вахт сахламаг лазымдыр. Тапшырығын јеринә јетирилмәси һағгында нөвбәтчинин мә'лумәти вә ја мұәллимни һәмкин

тапшырыглары сүр'әтлә нәзәрдән кечирмәси кифајәтдир. Лакин һәр бир тапшырыг мұәллим тәрәфиндән евдә диггәтлә јохланмалыдыр. Белә һалларда ев тапшырығы синифдә јохланаркән јазылышы чәтин сөзләр бир даһа хәбәр алынмалы вә јазы тахтасына јаздырылмалыдыр. Бә'зән ев тапшырығы үмүмиләшдиричи тәкрар характери дашыјыр. Ону гаршысында бир нечә гајданы мөһкәмләндирилмәси вәзифәси дурур. Белә һалларда тапшырығы мұәллим евдә јохламалы, синифдә исә бурахылмыш сәһвләр һаггында гыса мә'лумат вермәлидир. Соргу просесиндә мұәллим даһа чох әввәлчәдән мұәјјәнләшдирдији 5—10 шакирддән сорушмалыдыр. Дәрс бәју онлара хүсуси диггәт јетирмәли, тез-тез суаллар вермәлидир.

Синифдә ишкүзар әһвал-руһијјә јаратмаг лазымдыр. Шакирд һәр ан мұәллимни ондан сорушачағыны көзләмәли, мәс'улијјәт һисс етмәли, диггәтини сәфәрбәр вәзијјәтдә сахламалыдыр.

Мұәллим иши елә тәшкил етмәлидир ки, әввәлләр кечиләнләр мұәјјән ардычыллыгла тәкрар едилсин, сон күнләр кечиләнләр мөһкәмләндирилсин, шакирдләрнин билији јохлансын вә онлар јени материалы мәннимсәмәјә һазырлансынлар.

Әкәр шакирдләрнин билији јахшыдырса, онлар һазырлыгыдырларса, тәкрар вә мөһкәмләндирмә үзәриндә чох дајанмага еһтијач јохдур.

Дәрсдә јени билијин изаһына кәниш јер верилмәлидир. Јени билијин изаһындан әввәл мұәллим шакирдләрнин әввәлләр газандыглары биликләри онларын һафизәсиндә чанландырмаг үчүн фронтал мұсаһибә апармалы вә јени материалы онун әсасында изаһ етмәлидир.

Јени материалын изаһы, әсасән, мұсаһибә јолу илә кетмәлидир. Бу заман шакирдләрдән бири мөвзунун адыны вә бир нечә мисалы јазы тахтасында јазмалы, һәр бир чүмлә јазылмаздан әввәл ондакы чәтин сөзләр вә орфография тә'лими лөгтеји-нәзәриндән мараглы һаллар тәһлил олунамалыдыр. Бүтүн шакирдләр мисаллары дәфтәрләрнинә јазмалыдырлар. Һәмни мисалларын көмәји илә јени материал изаһ олунамалы, үмүмиләшдирмә апарылмалы вә гајда чыхарылмалыдыр. Шакирдләр гајданы дәгиг ифадә едә билмәдикдә, мұәллим өзү демәли вә онлара тәкрар етдирмәлидир.

Јени биликләр дәрс заманы шифаһи вә јазылы чалышмаларла мөһкәмләндирилмәлидир. Бундан әлавә шакирдләр өјрәндикләри гајдаја анд мисаллар талмалы, дәрслик, әјани вәсант үзрә ишләмәли, дидактик ојунда иштирак етмәлидир-

ләр. Дәрс мөһкәмләндирмә заманы јазы вәрдишләрни дә ашыланмалыдыр. Она көрә дә чохлу јазылы тәмрипләр, өјрәдигчи имлалар апарылмалы, рабитәли нитгин ишкишафына чигди фикир верилмәлидир.

Јени кечилмиш материалла јанашы әввәлләр, һәтта кечәк илләрдә өјрәнилмиш мә'луматы да мөһкәмләтмәк лазымдыр. Мөһкәмләндирмә үзрә иш шакирдләрнин јени материалы нечә мәннимсәмәләрнин јохланмасы илә гуртармалыдыр. Јени материал үзрә иш заманы шакирдләрнин вердикләри чаваб да журналда гијмәтләндирилмәлидир. Бу заман шакирдләрнин диггәти артыр вә онлар дәрсдә даһа фәал олулар. Һәр бир шакирдни билијинә нә үчүн бу гијмәтини верилмәси гысача изаһ едилмәлидир.

Тәдрис материалынын јахшы мәннимсәнилмәси шакирдләрнин евдәки мұстәгил ишләриндән дә чох асылыдыр. Ев тапшырығы дәрсдә алынмыш биликләрин мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт едир. Бу тапшырығын јеринә јетирилмәси бир нөв дәрсин давамдыр. Нөвбәти дәрс бир чох һалларда ев тапшырығынын јохланмасы, шакирдни евдә мәннимсәдикләринин хәбәр алынмасы илә башланыр. Мұәллим ев тапшырығынын јеринә јетирилмәси һаггында мұфәссәл изаһат вермәли вә синифдә јохлама апармалыдыр.

Дәрсин тәшкили һаггында јухарыда дејиләнләрни даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн бир нечә дәрс нүмунәсини нәзәрдән кечирәк.

Будур, Бақыдакы 190 нөмрәли мәктәбин IV синиф мұәллими һөкүмә Маһмудованын «Фелләрдә т сәссизини д сәссизинә кечмәси» мөвзусунда апардығы дәрс динләјирик:

Мұәллим дәрсә чәтин сөзләрнин јазылышы илә башлады. Шакирдләр пәнчәк, пендир, ениш, ели, кениш, пәнчәрә, ертә сөзләрнин мұәллимин диктәсинә әсасән дәфтәрә јаздылар.

Мұәллим сорушду:

— Биз һансы гајданы тәкрар едирик?

— Биз һәм ә, һәм дә е илә тәләффүз олунап сөзләрнин јазылышыны тәкрар едирик.

Сонра комментарий јазы апарылды. Мұәллим дәрсликдән белә бир чүмлә охуду: «Биз тахтадан палтарасан гајырмагы өјрәнчәјик».

Шакирдләрдән бири чүмләни тәкрар етди. Сонра мұәллим һәр бир сөзү ашағыдакы шәкилдә ајдынлашдырды вә шакирдләр исә јаздылар.

— «Биз» бөјүк һәрфлә јазылар, чүнки чүмлә һәмни сөзлә башланыр. (Јазырлар).

— «Тахтадан» сөзүнү «тахтадан» шаклинда дејирик, ам-ма «тахтадан» шаклинда жазмаг лазымдыр. X нәрфиндән сон-ра т нәрфини жазмаг лазымдыр. Тах-та-дан. (Жазырлар).

— «Палтарасан» сөзү мүрөккөб исимдир. «Палтар» вә «асан» сөзләринин бирләшмәсиндән эмәлә кәлмишдир. Пал-тарасан сөзү битишик жазылыр. Пал-та-ра-сан. (Жазырлар).

— «Гажырмагы» сөзү мәсдәрди. Иемин тә'сирлик һалында ишләндијинә көрә г сәси г сәсинә кечмишдир. Га-јыр-ма-гы. (Жазырлар).

— «Өјрәнәчәјик» фе'лин кәләчәк заманы, биринчи шәх-син чәминдә ишләнмишдир. Бу сөзә сәсли илә башланан шә-килчи артырылдыгда к сәссизи ј сәссизинә кечир. Өј-рә-нә-чә-јик. (Жазырлар).

— Чүмләннин сонунда нөгтә гојулмалыдыр.

Сонра мүәллим јазы тахтасынын үстүнү ачды. Орада ашагыдакы чүмләләр жазылмышды.

1. Тәрбијәчи багча ушагларыны ојнадыр.
2. Биз көзәл мусиги сәси ешидирик.
3. Мурад дајы өз овчулуг хатирәләриндәп сөһбәт едәрди.
4. Бизим јухумуз кәләндә о, атына мишиб кәндә кедәрди.
5. Полады домна печиндә әридәчәкләр.
6. Әлими һәкимә сарыдачағам.

Мүәллимни тәләби илә шакирдләрин һәрәси бир чүмлән-ни охуду. Бүтүн шакирдләр бир нечә дәгигә һәмни чүмләләр-дәки фе'лләрә дигтәтлә бахараг, онларын үзәриндә мүшаһидә апардылар. Шакирдләр сәссизчә һәмни сөзләрн көк вә шә-килчијә ајырыр, онларын јазылышы үзәриндә дүшүнүрдүләр.

Мүәллимни тапшырыгы илә шакирдләрн бири фе'ллә-ри сечиб тахтада јазды. Бу заман о бири шакирдләр һәмни сөзләрн көк вә шәкилчијә ајырмаг үчүн һазырлашдылар. Ја-зы тахтасындакы чүмләләр силинди. Сөзләрнн үчүнү бир, галапыны иса икинчи шакирд көк вә шәкилчијә ајырды.

Сонра мүәллим сифә мүрачигәт етди:

— Нә заман фе'лләрн сонундакы т сәссизи д сәссизинә чеврилир?

— Индики вә кәләчәк заманда фе'лләрн сонундакы т сәссизи д сәссизинә чевриллр.

— Бир даһа фикр верни, бу сөзләр нечә һечалы сөзләр-дир?

— Ет, кет бирһечалы, галанлары чоһһечалы сөзләрди.

— Нә үчүн бу сөзләрдәки т сәссизи д сәссизинә кечир?

— һәмни сөзләрә индики вә кәләчәк заманларда сәсли

илә башланан шәкилчи артырылыр. Ики сәсли арасында т сәссизи д сәссизинә кечир.

Мүәллим китаблары ачдырыр. Ики шакирд чәрчивә ичә-рисиндәки гәјданы охујур. (Сону т илә битән ет, кет вә чоһ-һечалы фе'лләрә сәсли илә башланан шәкилчи гошулдугда т сәссизи д сәссизинә чеврилир, мәсәлә: кет—кедир, охут—охудачаг).

— Ким дејәр бу гәјда әввәлләр өјрәндијимиз һансы гәј-далара бәһзәјир?

— Бу гәјда сону г вә к илә битән чоһһечалы исимләрнн һалланмасы һаггындакы гәјдаја бәһзәјир. (Бу гәјданы III сифдә өјрәнмишләр).

— Сону г вә к илә битән чоһһечалы исимләр нечә һалла-ныр?

— Сону г вә к илә битән чоһһечалы исимләр һалланар-кәи јијәлик, јөнлүк вә тә'сирлик һалда г сәссизи г, к сәссизи исә ј сәссизинә кечир. Мәсәлә, отағын, отаға, отағы; инәјин, инәјә, инәји вә с.

— Бу гәјда даһа һансы гәјданы хатырладыр?

— Мәсдәрләр дә ејни илә исимләр кими һалланыр. (Оху-мағын, охумара, охумағы; билмәјин, билмәјә, билмәји вә с.)

Сонра мүәллим ашагыдакы парчаны әзбәр охуду:

А гушларым, кетмәјин,
Мәни гәмкин етмәјин.
Гушлар, нечин кедирсиз?
Јохса ки, сејр едирсиз?

Шакирдләр ше'рдән кетмәјин, етмәјин, кедирсиз, едирсиз сөзләрнн сечирләр. Бир шакирд мүәллимни тәләби илә бу сөзләрн ашагыдакы шәкилдә тахтаја јазыр:

кетмәјин—кедирсиз
етмәјин—едирсиз

Шакирдләр гаршы-гаршыја јазылмыш сөзләрн мүгајисә едир вә т-нин д-јә кечмәси һалыны ајдын көрүрләр.

Сонра онлар сону т илә битән фе'лләрдә т сәссизинин д сәссизинә кечмәсинә анд мисаллар дејир вә онлары чүмлә ичәрисиндә ишләдирләр. Бу мүсаһибәдә бүтүн сиф фәал иштирак едир.

Шакирдләр 213 нөмрәли тапшырыгы јеринә јетирләр. Онлар сөзләрн көчүрүр, нөгтәләрнн јеринә бурахылмыш т, д сәссизләриндән ујғун кәләнинн артырылар.

Тапшырыг јеринә јетирилдикдән сонра шакирдләр арха-сында әјләшмиш јолдашлары илә дәфтәрләрнн дәјиширләр. Онлар карандашла бир-биринин сәһвинн дүзәлдирләр. Мүәл-лим нөвбә илә бир нечә шакирди јазы тахтасына чағырыр.

Онлар жолдашынын бурахдыгы сәһви жазыр вә она дүзәлиш верирләр. Јалһыз бундан сонра шакирдләр өз сәһвләрини дүзәлдирләр.

Сонра мұәллим белә бир мәти үзрә сечмә имла јаздырыр: «1. Кәминиз Хәзәр дәннзи илә һәштәрхана кедир. 2. Һәким јаралы партизаны мұәличә едир. 3. Гардашым мәнә шәкил чәкмәји өјрәдир. 4. Мән ғыш тәтһлиндә кәндә кедәчәјәм. 5. Дүшәркәдә бизи ғышларыи шән һәгмәләри ојадырды. 6. Мәктәблиләр диварлары агардырдылар. 7. Баһам гәзети һәмишә учадан охударды. 8. Бостанда балача алачыг дүзәлдәчәјик.»

Мұәллимин тәләби илә шакирдләр кедир, едир, өјрәдир, кедәчәјәм, ојадырды, агардырдылар, охударды, дүзәлдәчәјик сөзләрини көк вә шәкилчијә ајырыб јазырлар. Шакирдләр көкү кед, ед, өјрәд шәклиндә дејил, кет, ет, өјрәт вә с. шәклиндә јазырлар. Бу чүр мәшгәлә шакирдләри дүшүмәјә вадар едир. Онлар фе'лләрини сонунда нә үчүн т-нин д-јә кечмәсини өјрәнирләр.

Мұәллим ашағыдакы сөзләри тахтаја јазыр.

Јај, кәнд, кет, истираһәт ет, гурут, гајыт, ојнат вә с.

Шакирдләр «Јај» мөвзусунда кичик бир һекајә гуруб јазырлар. Ииша синифдә јохланыр, дүзәлиш верилир.

Мұәллим 9 шакирдин билкијини гијмәтләндирир вә ғысача е'лан едир. Нәһәјәт, 214 нөмрәли тапшырығы евдә јеринә јетирмәји тапшырыр.

Маштагадакы 128 нөмрәли мәктәбин мұәллими III синифдә «Аһәнк ганууна көрә дөрд чүр јазылан шәкилчиләр» мөвзусунда билки. бачарыг вә вәрдишләрини мөһкәмләндирилмәси дәрсини белә тәшкил етди.

Ев тапшырығыны ашағыдакы гајдада јохлады. Мұәллимин тәләби илә һәр шакирд јанындакы јолдашы илә дәфтәрини дәјишдирди. Шакирдләр јолдашларынын бурахдылары сәһвләрә дүзәлиш вердиләр. (Шакирдләр јерли шивәнини тә'сир илә бузы, тары, сөјүд, күли, көји кими сәһвләрә јол вермишдиләр). Сонра мұәллим шакирдләри мұстәгил ишә һазырлашдырды. О, аһәнк ганууна көрә шәкилчиләрини јазылыш гајдасыны тәкрар етди.

Мұәллим ев тапшырығындакы қағызы, гәләми сөзләрини тахтада габаг-габаға јазды вә һәмин сөзләри көк вә шәкилчијә ајырмагы шакирдләрдән тәләб етди.

— Қағыз сөзүнүн сонунчу һечасындакы сәсли нөвүнә көрә печә сәслидир? (галыи).

— Гәләм сөзүнүн сонунчу һечасындакы сәсли нөвүнә көрә печә сәслидир? (инчә).

Мұәллимин тәләби илә шакирдләр қағыз сөзүнүн алтын-

да, сонунда галыи сәслили һечасы олан сөзләр (китаб, адам, одун, гурд вә с.), гәләм сөзүнүн алтында исе сонунда инчә сәслили һечасы олан сөзләр (сөјүд, дәфтәр, дәмир, көмүр вә с.) јазырлар. Сонра башга шакирдләр һәр сүтундакы сөзләрини гаршысына мұвафиг шәкилчиләр артырырлар.

Мұәллим шакирдләрини диггәтини биринчи сүтундакы сөзләрини ахырына артырылмыш шәкилчиләрә јөнәлдир:

— Бу сөзләрә печә шәкилчиләр артырылмышдыр? (галыи сәслили).

— Икинчи сүтундакы сөзләрә печә шәкилчиләр артырылмышдыр? (инчә сәслили).

— Нә үчүн биринчи сүтундакы сөзләрини сонунда галыи сәслили шәкилчиләр артырдыныз?

— Бу сөзләрини сон һечасында галыи сәсли вардыр.

— Нә үчүн икинчи сүтундакы сөзләрини сонунда инчә сәслили шәкилчиләр артырдыныз?

— Бу сөзләрини сон һечасында инчә сәсли вардыр.

Мұәллимин тәләби илә бир нәфәр дәреликдәки гајданы охујур: «Сөзләрә артырылан шәкилчиләр сон һекадакы сәслијә табе олур.

Сон һечасында галыи сәсли олан сөзләрә галыи сәслили шәкилчи, инчә сәсли олан сөзләрә инчә сәслили шәкилчи артырылыр».

Бундан сонра аһәнк ганууна көрә шәкилчиләрини јазылышыны мөһкәмләндирмәк үчүн мұстәгил иш апарылды. Сонра исе 68 нөмрәли тапшырыг шифаһи, 69 нөмрәли тапшырыг исе јазылы шәкилдә јеринә јетирилди. Мұәллим шакирдләрини иитгинә јерли шивә хүсусијјәтинини тә'сирини нәзәрә ала-раг, тапшырығын характерини дәјишдирди. Шакирдләр дон, күи, нар, палыд, јаз, дүз, дуз, от, он, дән, өи, дүзән, малдар, шад, узун, дәрин, һүндүр сөзләринә -лыг, -лик, -луг, -лүк шәкилчиләриндән ујғун кәләнини артырыб јаздылар.

Бу сөзләри вермәкдән мәгсәд одур ки, шакирдләр белә сөзләри сонунда һәмин шәкилчиләри артыраркәи јерли шивәнини тә'сир илә доннуғ, күнигүк, наррығ, палыддығ, дуззуғ, јаззығ, дүззүк вә с. кими сәһвә јол вермәсинләр.

Сонра шакирдләр һәмин сөзләрдән бешини чүмлә ичәрининдә ишләдир вә чүмләләри јазырлар. Беләликлә, шакирдләр даһа мұстәгил јазы иши јеринә јетирирләр.

Јухарыдакы мисаллардан көрүндүјү кими, дәрә гаршыда гојулмуш мәгсәддән асылы олараг мұхтәлиф чүр тәшкил едилмәли вә һәр бир дәрәдә шакирдләрини фәаллығы илк пла-на чәкилмәлидир.

**БИРИНЧИ СИНИФДӘ АНА ДИЛИНДӘН
ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛ ИШИННІ ТӘШКИЛ
ТӘЧРҮБӘСИНДӘН**

Шакирдләрнең билик кеңешләрен бер чох шәртләрдән асылдыр. Булардан ән башлычасы тәлим ишиндә ушагларда мүстәгиллини тәрбиә едилмәсидир.

Тәлим ишиндә мүстәгиллик ушагларын әгли гүввәсини, тәфәккүрүнү, јадлашыны, диггәтнини вә мүһакимәсини ичкишаф етдирир.

Шакирдләрә өз фикрләрини дүзкүн ифада етмәји, шүүрлу охумагы, өзүнә һесабат вермәји өјрәтмәк ләзымдыр.

Шакирдләрнең мүстәгил иш совет мәктәбиндә дәрсиң характерик хүсүсәләриндән биридир. Дүзкүн тәшкил олуңмуш мүстәгил иш билији дәриндән мәнимсәмәјә имкан верир. Шакирдләрдә өз гүвәләринә инамы мөһкәмләндирир, һәр һавсы бир планы фикрләшмәјә, өз иш вахтыны тәшкил етмәјә өјрәдир.

Мүстәгил иш шакирдләри әјани вәсантдән истифада етмәјә, сакит, тәшәббүслә, сәлигәли ишләмәјә, јеринә јетирилмиш ишнә јохламага вә бурахылмыш сәһвләри дүзәлтмәјә, јолдашлары илә достчасына чалышмага алышдырыр.

Ушаглара охумагы өјрәтмәкдән мәгсәд һәинки онлара илк оху, јазы вәрдишләри вермәкдән, һәмчинин онлары тәлим әмәјинә, мүстәгил фикир јүрүтмәләринә, мүстәгил ишләмәјә алышдырмадан ибарәтдир. Тәлимдә шакирдләрин фәаллығы вә мүстәгиллини «Мәктәбия һәјәтлә әлагәсини мөһкәмләтмәк...» һаггындагы Гануна мүвафиг олараг ибтидан мәктәбдә тәлим-тәрбиә ишләрини јетидән гурулмасы үчүн мүһүм шәртләрдән биридир.

Мәһә она көрә дә мәктәбдә тәлимни илк күнүндән I синифдән мүстәгил ишин элементләри шакирдләрдә ичкишаф етдирилмәлидир.

Һазырда I синифләрдә габагчыл мүәллимләр бу тәләбләри нечә јеринә јетириләр? Республикамызын бир сыра рајонларында (Зәнкилан, Имишли, Сабирабад, Кировабад, Салјан,

Ләнкәран, Әли Бајрамлы, Шамхор, Ханлар вә с.) апардығымыз мүшәһидәләр, инспектор, методистләрлә кеңирдијимиз сәһбатлар көстәрир ки, бу саһәдә јарадычы сурәтлә ишләјән мүәллимләримиз аз дејилдир. Оиларын дәрсиндә ушагларын мүхтәлиф нөвлү мүстәгил јарадычы ишләри мүһүм јер тутур. Шакирдләр дәрсдә мүстәгил ишлә даһа чох марагланыр, белә тапшырыглары мүвәфәғијјәтлә Јеринә јетириләр. Булу мүәллимләрни әл'әнәви август, јанвар мүшавирәләриндә, методбирләшмә ичләсларында, педагожи мәтбуатда мүәллимләрни вә методистләрини иш тәчрүбәләри һаггындагы чыхышлары да бир даһа сүбут едир.

Г. Мәмәдованын да (Бақы, 176 нөмрәли мәктәбин мүәллими) иш тәчрүбәси бу чәһәтдән диггәтләјиндир.

Әлифбаја һазырлыг дөврүндә Гызханым мүәллим шакирдләрә вердији илк мүстәгил тапшырыгларын садә вә гыса олмасына диггәт јетирир. Шакирдләрә һадисәләр, шәкилләр һаггында мүстәгил данышмагы, мүәллимин сөјләдији кичик ше'рләри әзбәр демәји өјрәдир. Беләликлә, Гызханым мүәллим һәлә илк күнләрдән ушагларда динләмәји бачармаг вәрдишләрини тәрбиә вә ичкишаф етдирмәјә, мөһкәмләндирмәјә башлајыр.

Әлифбаја һазырлыг дөврүндә Гызханым мүәллим шакирдләрә мүхтәлиф нөвлү мүстәгил тапшырыглар верир. Бурада әсәсэн шакирдләр әшјаны формасына, бөјүклүјүнә, рәнкинә вә с. көрә бир-бириндән фәргләндирмәк, әшјанын вәзијјәти һаггында илк тәсәввүр әлдә етмәк үзәриндә ишләјирләр. Бу тәсәввүрләри исе мүәллим шакирдләрин мүстәгил тапшырыглары Јеринә јетирмәк просесиндә дәғигләшдирмәјә чалышыр.

Белә тапшырыглар шакирдләрин сөз еһтијатыны артырыр, зәңкиләшдирир, өз фикрләрини сөзләрдә формалашдырмага өјрәдир, шакирдләр һәр сөзүн әсил мәһнасыны шүүрлу олараг мәнимсәјирләр. Бу дөврдә Гызханым мүәллим практик олараг һәрф, һеча, сөз, чүмлә истилаһлары илә дә шакирдләри таныш едир. Шакирдләр мүхтәлиф чүмләләр фикрләшир, сөзләри һечалара ајырырлар вә с. Бу чәһәтдән Гызханым мүәллим синиф һаггында, ана, јолдашлыг һаггында шакирдләрә мүстәгил чүмләләр тәртиб етдирир. Бундан башга, мүәллим шәкилләр үзрә чүмләләр фикрләшмәк, бир һечадан, ики, үч, дөрд һечадан вә с. ибарәт олак сөзләрә ујғун шәкилләр чөкмәк һаггында да шакирдләрә мүстәгил тапшырыглар верир.

Гызханым мүәллим һәр сөзүн мәһнасыны шүүрлу, дәриндән билмәк үзәриндә дә шакирдләри чалышдырыр. Чүмләдә

сөзлэрийн мигдарыны мүүжлэлэндирмэйн өжрөтдүгдэн сонра шакирдлэр мустэгил олараг икн-үч сөздэн ибарэт олан чүүлэлэр гурмаг үзэриндэ ишлэжирлэр. Белэ тапшырыглар сөзлэр үзэриндэ ишлэмэк вэрдишлэрийн мөһкөмлэндирир. Бу мэгсэдлэ дэ Гызханым мүүллим сөзлэрийн хечаја көрө тәһлилли үзэриндэ шакирдлэри даһа чох ишлэтмэјә чалышыр. Сөзлэри хечалара бөлмэк бачарыгынын икнишаф етдирилмәси шакирдлэрийн дүзкүн охусуна вә савадлы јазысына көмөк едэн зәрури вэрдишдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, сөзлэри хечалара бөлмәји бачармајан адам хеч заман дүзкүн охуја билмәз, јазмаг вә данышмаг бачарыгы һаггында исе хеч данышмаға дәјмәз.

Гызханым мүүллим бу просесдә эввәлчә садә сөзлэр (мәсәлән, ушагларын адларыны) көтүрүр. Мүүллим нүмунә мэгсәди илэ икн-үч ады өзү хечалара ајырдыгдан сонра суал-чаваб апарыр:

М. — Сәнин адын нәдир?

Ш. — Хавәр.

М. — Хавәр сөзүнү хечалара хечә ајырмаг олар?

Ш. — Ха-вәр.

М. — Сәнин адында хечә хеча вар?

Ш. — Икн.

(Беләликлә, мүүллим башга бир хечә шакирдә дә мұра-чиәт едир).

Белә тапшырыгларда мүүллим тәдричән үчхечалы сөзләрә дә кечир. Бу ишә дә мүүллим адларла башлајыр.

М. — Қимин ады үч хечадан әмәлә кәлмишдир?

Бир шакирд:

— Мәним адым Зәрифәдир. Зә-ри-фә.

Башга бир шакирд:

— Мәним адым Сәнубәрдир.

Сә-ну-бәр вә с. чаваблар верирләр.

Сөзлэри хечалара ајырмагы өжрөндүгдән сонра мүүллимин тәклифи илэ шакирдлэр мүүжән бир әшјаја вә ја шәклә бахырлар; әшјанын адыны билдирән һәр сөздәки хечалары мүүжәйләшдирирләр (һәр хечаны дедикдә әл бармагларыны бүкүрләр).

Сонра исе шакирдлэрийн өзлэри мүүллимин тапшырыгы илэ бир, икн, үчхечалы сөзлэр фикирләшиб тапырлар. Чагырылмыш шакирдлэр әввәлчә сөзү бүтөв, сонра исе хечаларла (һәр хечаны дәјәркән бир бармагыны бүкмәклә) сөјлөјирләр.

Гызханым мүүллим әлифбаја һазырлыг дөврүндә хечаја анд мұхтәлиф дидактик ојунлардан да истифадә едир. Мәсә-

лән, мүүллим мүүжән бир сөзүн биринчи вә ја икннчи хечасыны дәјир, шакирдлэр исе сөз дүзәлтмәк үчүн һәмнн хечаја ујгун башга бир хеча әлавә едирләр. Бә'зән дә о, шакирдләрә дәјир:

— Ушаглар, фикримдә бир сөз тутмушам. Оиун биринчи хечасы сә-дир. Тапын көрүм мән һапсы сөзү фикирләшмишәм.

Шакирдлэр мүүллимин нәзәрдә тутдугу сөзү тапынчаја гәдәр һәмнн хечаја ујгун хечалар әлавә едирләр (мәсәлән, Сә-мәд, сә-һәр, Сә-фәр, Сә-лим вә с.).

Әлифбаја гәдәр һазырлыг дөврүндә Гызханым мүүллим мәнтиги тапшырыглардан да истифадә етмәјә чалышыр. Бу мэгсәдлә дә о, сифә мұхтәлиф ојунчаглары тәсвир едән шәкилләр һазырлајыб кәтирир. Шакирдлэр шәкилләрә бахараг һәмнн ојунчагларын адларыны дәјирләр. Сонра исе мүүллим бүтүн шәкиллэри ифадә едән үмуми бир ад сөјләмәји шакирдләрә тәклиф едир. Шакирдлэр «Ојунчаглар»—дәјә чаваб верирләр. Мүүллим сөзлэри хечалара бөлмәк үчүн дә бу материаллардан истифадә едир. Мүүллимин тәклифи илэ шакирдлэр ады бир, икн, үч хечадан ибарәт олан шәкилләр сечирләр вә с.

Ушаглар дәфтәрлә илк дәфә олараг биринчи синифдә таныш олулар. Буна көрә дә Гызханым мүүллим дәфтәрлә рәфтар етмәк гајдаларыны (дәфтәри тәминә сахламаг, хәтти кечмәдән сәһифәни вә хәтти ахыра гәдәр јазмагы бачармаг вә с.) шакирдләрә өжрәдир. О, ушаглары карандашла, гәләмлә, перо илэ таныш едир, мұрәккәбдән хечә истифадә етмәји онларә баша салыр.

Беләликлә, Гызханым мүүллим илк мәшгәләләрдән шакирдлэри тә'лим әмәјинә алышдырмаға һаил олур. Әлифбаја һазырлыг дөврүндә Гызханым мүүллим шакирдләрлә мұхтәлиф тәрбијәви ишләр дә апарыр.

Гызханым мүүллим әлифбаја һазырлыг дөврүндә ашагыдакы кејфијјәтлэрийн тәрбијә олунамасына да хүсуси диғгәт јетирмәји лазым билир:

1. Тәшкилатчылыг (коллективдә ишләдикдә јолдашларына мане олмамаг);

2. Ишдә сүр'әтли олмаг (ејни заманда ишә башламаг вә ејни заманда гуртармаг, чох иш көрмәк, чох өжрәнмәк; мүмкүн гәдәр тез, лакин тәләсмәдән ишләмәк);

3. Сәмәрәли ишләмәк (бүтүн иши ахыра гәдәр јеринә јетирмәк).

4. Сәлигәли олмаг (һәр иши өз јериндә, чизкиләр вә сәлифәләри ахыра гәдәр јазмаг, бүкүлмәмәкдән өтрү дәфтәрләри говлугда сахламаг);

5. Ишә мәс'улијјәтлә јанашмаг.

Мүәллим бүтүн дәрә или мүддәтиндә көстәрилән бу кей-фијјәтләриш һеч бирини диггәтсиз бурахмыр.

Гызханым мүәллим әлифбаја һазырлыг дөврүндә шакирдләрә кичик вә мараглы һекајәләр охујур, сонра исә синифдә охудугуну евдә бачы вә гардашларына данышмагы, нағыл ет-мәји, һекајәә анд шакилләр чәкмәји шакирдләрә тапшырыр.

Гызханым мүәллим әлифбаја һазырлыг дөврүндә шакирдләри әшјанын үмумиләшдирилмәси вә группашдырылма-сына анд мүстәгил тапшырыглар үзәриндә дә ишләдир.

Ш. Гарајева (Шамхор рајонундакы Низами адына мәк-тәбин мүәллими) шакирдләрин мүстәгил ишләри һаггында данышаркән деди:

— Мүстәгил ишини мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәси онун тәшкилиндән вә мәгсәдини шакирдләр үчүн ајдын ол-масындан асылдыр. Мәһз она көрә дә мүстәгил тапшырыг вермәмишдән габаг, бу ишини һечә јеринә јетирилмәси тәрзи-ни шакирдләрә данышырам. Әввәлчә, шакирдләр тапшыры-гын бир һиссәсини мәним көмәјимлә, ардыны исә мүстәгил олараг өзләри јеринә јетириләр. Мән исә скамјаларарасы кәзәрәк зәиф шакирдләрә көмәк көстәрир, ишини үмуми вәр-дишинә рәһбәрлик вә нәзарәт едирәм. Беләликлә, мәктәбдә мүстәгил ишини сәдә вәрдишләрини илк күндән шакирдләрдә инкишаф етдирмәјә башлајыр вә дәрә илини ахырына гәдәр давам етдирирәм. Һәр һансы бир мүстәгил ишини мүвәффәги-јәтлә јеринә јетирилмәси, онун тәшкилиндән вә мәгсәдини шакирдләр үчүн нә дәрәчәдә ајдын олмасындан асылдыр. Бу мәгсәдлә вәрәчәјим һәр һансы мүстәгил ишини мәгсәдини шакирдләрә габагчадан ајдылашдырыр вә изаһ едирәм.

Шакирдләр мүстәгил иши марагла јеринә јетириләр. Чүнки вердијим һәр һансы мүстәгил иши вахтында јохлајыр вә мүвафиг балла гијмәтләндирирәм.

Күндәлик дәрәсини планлашдыраркән вәрәчәјим мүстәгил тапшырыглары вә ја булара анд шакилләри мүәјјәнләшди-рирәм.

Оху дәрәләриндә мүстәгил ишини ашагыдакы нөвләрин-дән истифада едирәм.

1. Кечилиш материалын тәкрары илә әлағәдәр олараг кәсмә әлифбадакы һәрфләрдән көтүрүб, мүстәгил олараг сөз-ләр дүзәлдирләр. Мүәллимин тәклифи илә 3—4 шакирд кәс-

мә әлифбадан мүвафиг һәрфләри сечәрәк јазы тахтасында сөзләр тәртиб едир. Мәсәлән, апа, сүлһ, октябр, пионер вә с.

2. Шәклә анд сөзләр тапырлар. Бу мәгсәдлә мүәллим ушагларә таныш олан мүхтәлиф шәкилләр (дәфтәр, топ, ба-лыг, гәләм, карандаш вә с.) көстәрир. Шакирдләр өз әлифба кассаларындан ујгун һәрфләр сечиб һәмни әшјаны көстәрән шәклин јеринә гојур, сонра да скамјаларын үстүндә шәкил-лә бирликдә јерләшдирир.

3. Мүхтәлиф әшја ады билдирән сөзләрә ујгун шәкилләр сечирләр. Әмәк дәрәләриндә һазырланмыш зәрфләрдә ша-кирдләрә ајры-ајры сөзләр јазылмыш шәкил вә карточкалар пајланыр. Шакирдләр шәкилләрә ујгун олараг карточкалар сечирләр.

4. Охунмуш нағыла вә ја һекајәә анд шәкилләр фикир-ләширләр. Синифдә нағыл вә ја һекајәә охунур. Буларын мәз-муну әсасында шакирдләр шәкил фикирләширләр, евдә исә оху үчүн ајрылмыш мәтнин дәфтәрләринә јазырлар. Беләлик-лә, шәкилләрдән нағылын вә ја һекајәәнин планы тәртиб олу-нур.

5. Мүәллимин мүәјјән тапшырыгы үзрә шакирдләр һека-јәни охујурлар. Суалларә чаваб вермәјә, шифаһи нағыл ет-мәјә вә ја изаһлы гираәтә һазырлашырлар.

Шәфигә мүәллимин Азәрбајчан дилиндән вердији мүстә-гил ишләр дә чох мараглыдыр.

Азәрбајчан дили дәрәләриндә Шәфигә мүстәгил ишини ашагыдакы нөвләриндән истифада едир. Шәкилдә тәсвир олуномуш әшјанын адларыны фикирләшиб дәфтәрләринә ја-зырлар. Бу мәгсәдлә Шәфигә мүәллим габагчадан һазырла-дыгы ири кагызы (кагызын үзәриндә тәјјәрә, инәк, машын, үтү, трактор вә с. шәкилләри чәкилмишдир) јазы тахтасынын көркәмли јериндән асыр. Шакирдләр әшјаларын адларыны дәфтәрләринә јазырлар. Бурадача Шәфигә мүәллим бә'зән шакирдләрә әлава тапшырыглар да верир: мүәллимин тапшы-рыгы үзрә шакирдләр һәмни сөзләрдәки сәслиләрини алтын-дан бир, сәсенләрини алтындан исә ики хәтт чәкирләр вә ја тематик шәкилләр һазырлајыр. Мәсәлән, «Ев әшјалары», «Ев һејванлары», «Габ-гачаг» вә с.

Әлифба тә'лими дөврүндә шакирдләр чап мәтнләриндән гыса чүмләләри јазы һәрфләри илә дәфтәрләринә көчүрүр-ләр.

Шакирдләр дагыныг һалда верилмиш сөзләрдән чүмлә-ләр дүзәлдирләр. Бу иши Шәфигә мүәллим белә тәшкил едир: дәрәдән габаг лөвһәдә сөзләри дагыныг һалда олан ики чүм-

ла гејд едир. Шакирдләр һәмни сөзләрдән ики чүмлә дүзәлдир вә дәфтәрләриннә жазырлар.

Шәфигә мұәллим гыса чүмләләр гурмаг үчүн дә шакирдләрә тапшырыглар верир. Бунун үчүн дә сиифә кәтирдији шәкли жазы тахтасындан асыр. Шакирдләр шәкилләрә бахдыгдан вә фикирләшдикдән сонра мұстәгил олараг гыса чүмләләр тәртиб едиб дәфтәрләриннә көчүрүрләр.

Бунлардан башга, Шәфигә мұәллим шакирдләри өз ад вә фамилијаларыны, еләчә дә өз гардаш вә бачыларынын, јолдашларынын адларыны жазмаг, сөзләрдә бурахылмыш һәрфләри гејмаг вә с. үзәриндә дә шакирдләрә мұстәгил тапшырыглар верир.

Шәфигә мұәллим мұстәгил ишин бу нөвләриндән һәинки анчаг мұвафиг материалларын өјрәнилмәси просесиндә, һәмчинин јени материалын мөһкәмләндирилмәси, ил мүддәтиндә кечилмишләрин тәкрарында да сәмәрәли истифада едир.

Чох һаглы олараг Шәфигә мұәллим дејир: «Мән өз тәчрүбәмә әсаслапараг дејә биләрәм ки, мұстәгил иш о заман фајдалы олур ки, о, систематик олараг апарылсын вә тәдричән мұрәккәбләшдирилсин.

Мәһз она көрә дә мән шакирдләрә мұстәгил иш верәркән буна чидди риајәт едирәм. Бунлардан башга, Азәрбајчан дили дәрсләриндә мұхтәлиф имла жазылардан (хүсусилә, јарадычы имладан) истифада едирәм. Бу мәгсәдлә дә чагырылмыш шакирд мұәјјән бир һәрәкәти нүмајиш етдирир. Галан шакирдләр исе бу һәрәкәтләри дәфтәрләриндә тәсвир едирләр. Мәсәлән, Вагиф памбыг јыгыр. Назилә жазы тахтасыны силр. Сәнубәр Күларәјә су верир вә с.»

Нефтчала онбирлилик мәктәбин I сиииф мұәллими Ә. Әмирова әлифбаја һазырлыг дөврүндә шәкилләр үзрә мұәјјән тапшырыгларла шакирдләрә мұстәгил иш вермәк формасындан кениш истифада едир. Мәсәлән, шәкилдә нә тәсвир едилдијини данышмаг вә с. Сонра исе шәклин мәзмунуну һагыл етмәк мәгсәди илә шакирдләрлә мұсаһибә апарыр.

Сииифин бүтүн шакирдләри үчүн рәнкли кағыздан дидактик материаллар—шәкилләр (мәсәлән: алма, көк, турп, памидор, квадрат, үчбучаглы вә с.) һазырлајыр. Бунлары зәрфин ичәрисинә гејур. Сонра исе зәрфләри ушаглара пајлајыр вә онлара белә бир тапшырыг верир: «Хошладыгыңыз бир шәкил чәкин вә өз зөвгүнүзә көрә ону рәнкли карандашла рәнкләјин». Белә тапшырыглар ушаглары чох хошуна кәлир вә бунлары бөјүк марагла јеринә јетирилләр. Белә тапшырыглар чох фајдалыдыр: шакирдләр карандашла ишләмәјә алышыр, әл

вә бармаг әзәләләри инкишаф едир ки, бунун да жазы тәллиминә һазырлыг үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Зәрфләри алан шакирдләр дәфтәрләриндә фигурлардан орнамент тәртиб едирләр. Бәзән дә буна гәдәр тахтада, ја да кағыз вәрәгәсиндә тәртиб едилмиш орнаментләри мұәллим нүмунә мәгсәди илә шакирдләрә көстәрир. Сонра исе нүмунәнин үстүнү өртүр вә нүмунәдә көстәрилдији кими рәнкләмәји шакирдләрә тәклиф едир.

Белә иш шакирдләрә мұсаһибәчилији, јаддашы инкишаф етдирир, рәнкләри ајырмага өјрәдир.

Әлифба тәллими дөврүндә шакирдләрин мұстәгил иш ичәтән мұхтәлифләшир вә тәдричән мұрәккәбләшир. Шакирдләр јени бир вәсант—«Әлифба» дәрслији үзәриндә дә ишләмәли олурлар.

Шакирдләр јени һәрф вә сәслә таныш олдугдан сонра М. Әмирова шакирдләрә охунмуш сөзләрә анд тапшырыглар верир. Мәсәлән, мәктәб һаггында, јај һаггында, гыш һаггында сөзләри тапмагы, јени һәрфә анд ики сөз охумагы шакирдләрә тапшырыр. Әлифба тәллими дөврүндә мұәллим һечә чәдвәли үзрә дә шакирдләрлә чох иш апарыр. Бу мәгсәдлә дә һечә чәдвәлини тахтадан асыр. Мұәллим сәсенз, мұәјјән ишарә илә бир һечә көстәрир. Шакирдләр һәмни һечәја ујгун һечә әлава едиб јени сөзләр дүзәлдирләр. Белә тапшырыгларын јеринә јетирилмәсиндә шакирдләр фәал иштирак едирләр. һәр бир ушаг тәртиб етдији сөзү охумаг итәјир. Бу иш просесиндә кечилмиш һәрфләр өјрәнилир, мөһкәмләндирилир, шакирдләр дә һечаларла оху вәрдишләриннә јијәләнирләр.

Бәзән дә мұәллим шакирдләрә ичәрисиндә ејни мөвзуда үч шәкил (мәсәлән, «кәзитидә») верир. Ајры-ајры карточкалара исе мұвафиг мәти јапышдырылыр. Мәтиләри мұәллим әлифба дәрслијиндән, башлыгсыз олараг кәсиб карточкалара јапышдырыр, һәмни мәтиләрин мәзмунуна исе ујгун шәкилләр сечир.

Тапшырыгы јеринә јетирмәк үчүн шакирдләр һәр шәклә анд мұвафиг мәти сечирләр. Бу мәгсәдлә дә шакирдләр шәкилләрә диггәтлә бахыр, мәтиләри охујур вә бунлары бирбиринә нә дәрәчәдә ујгун олмасыны мұгајисә едир.

Тәчрүбә көстәрир ки, белә материаллар үзрә тапшырыглар һәинки оху вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк, һәмчинин шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк үчүн дә фајдалыдыр.

I сииифләрдә Азәрбајчан дили вә оху дәрсләриндә габагчыл мұәллимләрин тәчрүбәләринә әсаслапараг шакирдләрин

мүстәгил ишләрн һаггында ашагыдакы нәтижәни чыхармаг олар:

1. Шакирдләрнн јухарыда тәсвир етдијимиз мүстәгил ишләрн I сннфдән башланыр вә ил мүддәтиндә давам етдириллр.

2. Мүстәгил ишнн һәр бир нөвүнүн һәм мәзмуну, һәм дә онун јеринә јетрилмәсн тәләбләрн тәдричән мүрәккәбләшдириллр.

3. Мүстәгил иш јеринә јетриләркән тәклиф олунмуш мәтнә шакирдләрнн шүүрлу јијәләнмәләрннә, биллкләрннн кешншләндирилмәсннә вә дәрилләшмәсннә, онларда олан анлајыш вә тәсвирләрнн мөһкәмләндирилмәсннә шакирдләрнн диггәти јөнәлдилмәлидир.

4. Шакирдләрә мүстәгил ишнн илк гајдаларыны өјрәдән заман шәкилләрдән вә башга дидактик материаллардан истифадә едилмәсн һәлледици рол ојнајыр. Шәкилләр ифадә олунмуш материаллары мәннмәсәмәкдә шакирдләрә көмәк едир. Шәкилләр ушагда фикир доғурур, әшјанын даһа дәриндән мүгајисәсннә көмәк едир вә с.

5. Ушагларын јарадычылыг фәаллығынын тәдричән, сәдәдән мүрәккәбә кечилмәсн шакирдләрнн јүксәк мүвәффәгијјәтннн вә үмуми инкишафыны тәмин едир.

6. I сннф шакирдләрнннн мүстәгил иш вәрдишләрнннн инкишафы үчүн тапшырыгларын систематик олмасы, мүәјјән вәрдишләрә јијәләнмәк үчүн чәтинлик чәһәтдән материалын ардыңыллығы, вахта көрә тапшырыгларын дүзкүн бөлүшдүрүлмәсн вә с. мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

И. АБДУЛЛАЈЕВ,
В. И. Ленин адына АПИ-шнн
аспиранты.

ДҮЗКҮН ӘДӘБИ ТӘЛӘФФҮЗ ТӘ'ЛИМИНИН ФИЗИОЛОЖИ ӘСАСЫНА ДАИР

Интгимизнн мадди габырыны тәшкил едән сәсләрнн акустик вә физиоложи олмагла ики тәрәфи вардыр. Данышыг сәсләрнннн күч, учалыг, узунлуг, темпр (сәс бојасы) вә сәирајә көрә тәсннфи акустик, сант-самит, додагланан-додагланмајан, гапалы-ачыг, галын-инчә вә с. нөвләр үзрә тәсннфи нсә физиоложи чәһәтә әсәсланыр. Сәсләрнн акустик чәһәти ешитмә, физиоложи чәһәти нсә көрмә васитәсилә дәрк едиллр.

Тәлимдә данышыг сәсләрнннн физиоложи чәһәтинә даһа кешнш јер вериллр. Чүнки сәсләр билаваситә бу принципә әсәсән группашдырылыр. Елә сәдәчә олараг сәсләрнн сант вә самитләр үзрә бөлкүсүнү алаг. Мәлумдур ки, сант сәсләр узунлуг, учалыг вә мелодиклик кимн акустик хүсусијјәтләрә маликдир. Лакнн бу хүсусијјәтләр тәкчә сантләрә мәхсус дејилдир. Мәсәлән, узунлуг сантләрдә олдуғу кимн бир сыра самитләрдә дә (л, ц, с, ш вә с.) вардыр. Белә олдугда сәснн учалығыны мејар көтүрмәк олар. Бу кејфијјәт (учалыг) сәснн һәм гүввәтли, һәм дә зәиф сәслә охунмасына имкан јарадыр. Сәсләрнн мелодик тәрәфи дә бу сәбәбдән әмәлә кәлир. Лакнн бу хүсусијјәт дә сантләрнн самитләрдән фәргләндирмәк үчүн әсәс ола билмәз. Мелодиклик сантләр кимн сонор «м» самитинә дә хас олан бир чәһәтдир. Муснгидә «м» сәснндән даһа чох истифадә едилмәсн дә мәһз онун бу хүсусијјәти илә әлагәдардыр.

Дедикләрнмиздән ајдын олур ки, сәсләрнн (сонт вә самитләрнн) тәсннфиндә тәкчә акустик чәһәт әсәс көтүрүлә билмәз. Бурада интгнн әсәс чәһәтинә—физиолокијасына да әсәсланмаг лазымдыр.

Икинчи бир тәрәфдән нсә сәснн акустик тәрәфи, онун физиоложи тәрәфиндән асылы вә бир нөв онун мәһсулудур. Белә ки, сәсләрнн физиоложи шәрантиннн дәјишмәсн, онларын акустик характериннн дә дәјишпмәсннә сәбәб олур. Мә-

сэлэн, богаздан чыхан сэслэрэ агыз бошлугунда јерлэшэн бу вэ ја дикэр нитг үзвүнүн манечилији һәмни сэслэрини самитлэр кими формалашмасына сәбәб олур вэ јахуд әксинә оларга богаздан кечән сэслэрини агыз бошлугунда һеч бир мани-әја раст кәлмәдән харичә чыхмасы илә саит сәсләр јарадыр. Саит вэ самит сәсләр бир-бириндән фәргли акустик характерә маликдир. Беләликлә, сәслэрини фәргләндирилмәсиндә онларын анатомик-физиоложи хүсусијјәтлэри әсәс тәшкил едир.

Нитг сәслэрини физиоложи чәһәти данышыг органы (сәс чиһазы), онун гурулушу, үзвләри, үзвләрини вәзифәләри вэ с. илә әтрафлы таныш олдугдан сонра там шәкилдә тәсәвүр едилә биләр. «Данышыг үчүн зәрури олан сәслэрини јаранмасында иштирак едән үзвләрини һамысына бирликдә сәс чиһазы дејилір»¹. Нитг чиһазыны тәшкил едән үзвләр бунлардыр: агчијәр, бронхлар, нәфәс борусу, хиртдәк, сәс телләри, дамаг, јуваглар, дил, дишләр, додаглар вэ с. Бу үзвләрини һәр бири сәс јарадылмасындан ибарәт олан мүрәккәб бир просесдә мүәјјән бир вәзифәни ичра едир.

Мәсәлән, елә тәкчә агыз бошлугу вэ онда јерлэшән үзвләрини сәсјарадычылығындакы фәалијјәтинә диггәт едәк. Сәс чиһазыны јухары һиссәсини тәшкил едән агыз резенатору вэ онда јерлэшән үзвләр, богаз резенаторундан алынмыш сәс материалыны мүхтәлиф данышыг сәсләри һалында формалашдырыр.

Данышыг сәсләри нитг органларыны: додаг, дил, јумшаг дамаг, алт чәнә вэ саирәнини бирләшмәси, бир-биринә јахынлашмасы, сүртүнмәси, бүкүлмәси вэ с. һәрәкәти нәтичәсиндә јараныр.

«Һәр һансы бир сәсин јаранмасында нитг органларыны көрдүјү иш, онларын һәрәкәти артикулјасија адланыр»². Сәсләрини артикулјасијасында (әмәлә кәлмә јериндә) дил данышыг үзвү кими чох фәал рол ојнајыр. О, өз еластиклији, мүхтәлиф вэ чәлд һәрәкәтләринә көрә дикәр данышыг үзвләриндән фәргләнир. Додаглар да өз нөвбәсиндә мүхтәлиф һәрәкәтләр етмәклә: ирәли узанмаг, јаһа дартылмаг вэ с. илә нитгини бә'зи сәсләрини јарадыр. Јумшаг дамаг галхмагла һаванын бурун бошлугундан кечмәсинә мане олур вэ ону агыз бошлугундан бурахыр. О, өзүнүн ашагы екмәси илә чи-

јәрдән кәлән һава ахыныны, биринчи әмәлијјатын әксинә олараг, агыз бошлугуна дејил, бурун резенаторуна кечмәсини тә'мин едир (м, н). Алт чәнә ашагы екмәклә агзы ачыр, бу һал бир чох сәсләрини, хүсусән саитләрини тәләффүзү үчүн әсәс олур. Алт вэ үст дишләр бирләшәрәк дар бир чыгыр јарадырлар ки, бунун да нәтичәсиндә башга бир груп сәсләр (мәсәлән: з, с) формалашыр.

Фонетика тә'лиминдә сәсләрини физиоложи нөгтеји-нәзәр-дән изаһ едилмәсинин, шакирдләрдә дүзкүн әдәби тәләффүз вәрдишләрини иккишаф етдирмәк ишиндә бөјүк ролу вардыр.

Сәс мөхрәчинини шакирдләр тәрәфиндән шүүрлу дәрк олунамасынын практик нитгдә, орфоэпија тә'лиминдә ојнадыгы рол ашагыдакылардан ибарәтдир:

- 1) јерли шивә тәләффүзүнә гаршы мүбаризә;
- 2) әдәби дил нөгтеји-нәзәринчә мөгбул вэ гејри-мөгбул сајылан фонетик һадисәләрини изаһы;
- 3) тәләффүзчә чәтин олан сәсләрини дүзкүн мөхрәчлә дејилмәси;

4) сәс мөхрәчләрини дәјишдирилмәси вэ гарышдырылмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән функционал характерли тәләффүз гүсурларынын ислаһы;

5) башга дилләрини фонетик системини асан мәнимсәнилмәси вэ с. Шакирдләрини нитгиндәки јерли шивә характерли данышыг нөгсанларынын ислаһында сәсләрини тәләффүз мөхрәчләри үзрә апарылан мүгајисәнини бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, гәрб вә шимал групу диалектләринә хас олан «б» сәсини «ф» сәси илә әвәзләймәси (китаф, чораф, мәктәф вэ с.), еләчә дә гәрб групунун башга шивәләриндә «о» сәсини «а» сәси илә әвәзләймәси (ав, авчы, давшан вэ с.), Бақы диалектинини чанлы хүсусијјәти олан «а» сәсини «о» сәси илә әвәзләймәси (боба, бочи, һова вэ с.), Губа диалектиндәки «ө» сәсини «ү» илә әвәзләймәси («үкүз», «түкүлмәк», «үрдәк»...) вэ с. кими нитг нөгсанлары, гоншу сәсләрини тәләффүз мөхрәчләрини мүгајисә едилиб фәргләндирилмәси әсасында ислаһ едиләрсә, даһа еффектли нәтичә верәр.

Фонетик ујушманын бир нөвү олан ассимилјасијанын бә'зи формалары әдәби дил нөгтеји-нәзәринчә дүзкүн сајыларга тәләффүздә әсәс норма кими көтүрүлүр. Мәсәлән, бир сыра сөзләрдә «и» самити «б», «м» самитләриндән әвәл кәлдикдә «м» кими тәләффүз олунар. Шакирд һәмни гајдаја әсәсән бә'зи сөзләрини (мәсәлән: сунбул, зәнбил, һанбал, кө-

¹ М. Һүсејизадә, «Мүасир Азәрбајчан дили», Азәртәдриснәшр, 1963, сәһ. 17.

² Р. Н. Аванесов, «Русское литературное произношение», Москва, Учпедгиз, 1953, стр. 23.

рүнмээ вэ с.) жазылдыгы кими дежил, тамам башга чүр (сүм-бүл, һамбал, тэмбал, көрүммээ кими) дежилмәсини вэ белә тәләффүзүн үстүлүжүнү, жалныз н, м, б сәмптләринин тәләффүз мэхрәчләрн вэ бу мэхрәчләр арасындакы јахынлыг вэ узаглыгы ајдын тасәввүр етдикдә, өјрәниләк һәмни дил һадисәси онун тәрәфиндән даһа шүүрлу дәрк олунар.

Бә'зән сәс мэхрәчләринин дәјишдирилмәси вэ гарышдырылмасы нәтичәсиндә нитгдә функционал характерли нөгсәвләр да баш верир. Бура ән чох сәсләрн бурунда тәләффүз едилмәси илә әлагәдар олан «тын-тын» вэ сәс мэхрәчләринин дәјишдирилмәси, гарышдырылмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлән «ширия» дапышыг дахилдир. «Кәнч» әвәзинә «чанч», «јумшаг» әвәзинә «јумсаг», «кәлиб» әвәзинә «дәлиб», «китаб» әвәзинә «титаб» дежилмәси функционал характерли нөгсәвләрдыр ки, булар да тәләффүз мэхрәчләрн үзәриндә апарылан ишлә ислаһ едилә биләр.

Наһајәт, дилминин сәс мэхрәчләрн һаггында әлдә едилән билик, шакирдләрә икинчи ана дили олан рус дили вә еләчә дә һәр һансы бир харичи дилин өјрәнилмәси просесиндә дилләрн фонетик систем вә о чүмләдән һәмни дилләрдәки сәсләрн әмәлә кәлмә вә тәләффүзүнә көрә мүгајисә етмәјә имкан верир ки, бу да гејри дилләрн асан мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

Бүтүн бу көстәрдијимиз чәһәтләр орфоепија тә'лиминдә сәсләрн физиолокијасы—мэхрәчи үзәриндә апарылан ишин нә гәдәр бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини бир даһа сүбут едир.

Сәсләрн физиолокијасыны шүүрлу мәнимсәмәк нәтичәсиндә шакирдләр шифаһи нитг иркишафы үчүн лазым олан бир сыра бачарыг вә вәрдишләрә саһиб олулар. Онлар, һәр шејдән әввәл, башгасынын данышыгыны дилләркәл онун дүз вә нөгсанлы чәһәтләринин тәкчә ешитмә васитәсилә дејил, һабелә нитг үзләринин һәрәкәтнин көрмә васитәсилә дә мүәјјәпләшдирә билирләр. Шакирдләр данышыг заманы нитгин заһирн үзләрн: додаг, диш, дилин өн һиссәси, алт чәнәнин һәрәкәтләринин көрүр вә бу васитә илә данышаны тәглид едирләр.

Сәсләрн физиолокијасыны өјрәнмәк сәјәсиндә шакирдләр даһа бир башга вәрдишә дә саһиб олулар. Белә ки, онлар өз нитг органларынын һәрәкәтнин истәдикләри кими дәјишдирир. нүмунәви тәләффүзү олдуғу кими мәнимсәмәјә башлајырлар. Нәтичәдә шакирдләр, өз данышыглары илә әдәби тәләффүз гајдаларына риәјәт едән мүәллим, диктор.

артист вә башга адамларын данышыгы арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләрн мүәјјәпләшдирә билирләр.

Ана дили тә'лиминдә, сәсләрн физиоложи чәһәтдән өјрәдилмәси дә габагчыл мүәллимләрн диггәт мәркәзиндә дурур. Дәрсләрнн дилләдијимиз Сумгајытдакы 8 нөмрәли мәктәбин мүәллимн Зибә Әлијеванын иш үсулундан бә'зи нүмунәләр көстәрәк.

Мә'лумдур ки, ибтидан мәктәбдә шакирдләрә сәс чиһазы һаггында һеч бир мә'лумат верилмир. Буру нәзәрә алараг мүәллим З. Әлијевә V синифдә сәс чиһазы, онун гурулушу, үзләрн вә үзләрн сәсјарадылмасындакы фәалијјәтинин өјрәдилмәсинә ајрыча саат ајырыр. Сәс чиһазынын бөјүдүлмүш шокли лөвһәдән асылыр. Шәкилдә сәс чиһазыны тәшкил едән үзләрнн һәр биринин ады ајрыча гејд едилир. Аг чијәрдән кәлән һава ахынынын һәрәкәти ох ишарәси илә көстәрилир.

Мүәллим данышыг чиһазы һаггындакы изаһына белә башлајыр:

— Ушаглар, дапышыг сәсләринин јаранмасында агчијәр, нәфәс борусу, хиртдәк, ағыз вә бурун бошлуғу, дил, дишләр, додаглар вә нитг үзләрн иштирак едир. Бу үзләрнн һамысы бир јердә данышыг чиһазы адлаыр. Биз данышаркән чијәрләримиздәки һаваны харичә веририк. Бу һава ахыны нәфәс борусундан кечиб боғазда дахил олур. Боғазда сәс телләрн вардыр. Әкәр сәс телләрн бир-биринә битишмишсә, о замаң һава ахыны онлары тәзјиглә аралајыр ки, бу да сәс телләринин титрәмәсинә сәбәб олур. Бу титрәмә нәтичәсиндә сәдалы сәсләр әмәлә кәлир. Мәсәлән: а, о, б, г, вә с.

Бә'зән дә сәс телләрн бир-биринә битишмиш дејил, аралы вәзијјәтдә олулар. һава ахыны сәс телләринин арасындан сәрбәст кечир вә онлары титрәтмир. Бурун нәтичәсиндә дә сәдасыз сәсләр јараныр. Мәсәлән: с, з сәсләриндә олдуғу кими. Бундан сонра сәс ја ағыз, ја да бурун бошлуғундан кечиб харичә чыхыр. Боғаздан кәлән сәсләр һәлә данышыг сәсләри дејилдир. Данышыг сәсләри ағыз бошлуғу вә онда јерләшән үзләрнн мүхтәлиф һәрәкәтләрн нәтичәсиндә јараныр.

Инди дә кәлип, сәсин јаранмасында данышыг үзләринин иштиракына диггәт едәк.

Мүәллим мэхрәчи заһирдә олан бир нечә сәси өзү тәләффүз едиб, шакирдләрдән һәмни сәсин јаранмасында һансы данышыг үзвүнүн иштирак етдијинин сөјләмәји тәләб едир.

Мүэллим: б.

Шакирд: Додагларын һәр икисн.

Мүэллим: м.

Шакирд: Јенә дә додагларын һәр икисн.

Мүэллим: п.

Шакирд: Јенә додагларын һәр икисн.

Мүэллим: в.

Шакирд: Јенә дә алт додаг вә үст дишләр.

Мүэллим: ф.

Шакирд: Алт додаг вә үст дишләр.

Мүэллим: Доғрудур.

Сонра о, шакирдләре даһа бир нечә башга сәси тәләффүз едиб, мүшаһидәләринин нәтичәләрини сөйләмәји тәләб едир.

Инди артыг һәмин сәсләри мүэллим өзү тәләффүз етмир вә јалныз о сәсләри көстәрән һәрфләри лөвһәјә јазыр.

Партада јанашы отуран шакирдләр бир-биринин үзүнә бахыб сәси тәләффүз едир вә онун јаранма мәхрәчинин мүәј-јәнләшдирирләр. Мүшаһидә үчүн елә сәсләр көтүрүлүр ки, онларын мәхрәчин нисбәтән заһирдә олур. Мәсәлә: д, т, ш, ж, с, о, у, ө, ү вә с.

Мүэллим З. Әлијева шакирдләрин чанлы мүшаһидәсин әсасында «м», «н» сәсләринин бурун сәсләри олдуғуну да шакирдләре баша салыр. Онун көстәриши илә шакирдләр бармагларыны бурун дешикләринә тутуб, тәклиф олунан сәсләри (м, н-дән башга) бир-бир тәләффүз едирләр. О, шакирдләр үчүн даһа ајдын олсун дејә, һәмин сәсләрин бир нечәсинин бурунун ачыг вә гапалы олмасы шәрти илә тәләффүз етдирир. Шакирдләр һәр ики тәләффүзү мүгајисә едирләр.

Мүэллим: Бурун дешикләринин тутулмасы бу сәсләрин тәләффүзүнә мане олурму?

Шакирд: Хејр.

Мүэллим: Нә үчүн?

Шакирдләрин чаваб вермәкдә тәрәддүд етдијини көрән мүэллим онларын мүшаһидәләринә белә бир нәтичә верир: «Бу сәсләр ағыз бошлуғунда јараныр. Онлары тәләффүз едәркән һава ахыны бурун бошлуғундан дејил, ағыз бошлуғундан кечир. Она көрә дә бурун дешикләринин тутулмасы, бу сәсләрин тәләффүзүнә мане олмур. Инди кәлин, бурнумузу әввәлки гајда илә тутуб башга сәсләри тәләффүз едәк».

Мүэллимни тәклифи илә шакирдләр бурунларыны тутуб м, н самитләринин тәләффүз едирләр.

Мүэллим: Нә мүшаһидә едирсиниз?

Шакирд: Бу һалда м, н самитләрини тәләффүз етмәк олмур.

Мүэллим: Бурунун тутулмуш олдуғу бир шәраитдә м, н әвәзинә һансы сәсләри ешидирсиниз?

Шакирд: Белә вәзијәтдә м әвәзинә б, н әвәзинә исә д сәсинә јахын бир сәс ешидирик.

Мүэллим: Бу нә үчүн белә олур?

Шакирд: Она көрә ки, м, н башга сәсләрдән фәргли олараг бурунда тәләффүз олунур.

Мүэллим: м, н самитләринин тәләффүзүндә ағыз бошлуғунда јерләшән үзвләрин ролу вардырмы?

Мүэллимни көстәриши илә шакирдләр ағызларыны јумуб м, н самитләрини тәләффүз едир вә бунун мүмкүн олмадығыны көрүрләр.

Сәсләрин әмәлә кәлмә үсулу үзәриндә шакирдләрин кениш мүстәғиллији шәраитиндә апарылан чанлы мүшаһидә дәрә просесиндә онлары фәаллашдырыр.

Сәс физиолокијасы үзәриндә ишә фонетиканын сонрақы әлагәдар мөвзуларынын тәдриси заманы да кениш јер верилмәлидир.

«Қар вә чинкилтили самитләр» мөвзусунун тәдрисиндә сәсләрин акустик чәһәти өн планда дурур. Белә ки, кар вә чинкилтили самитләрин ајрылмасына сәбәб олап сәс телләри данышыг чинказынын даһа дәринлијиндә јерләшдијиндән, онларын сәсјарадычылығындақы иштиракыны көзлә көрмәк олмур. Она көрә дә кар вә чинкилтили самитләр башлыча олараг, акустик характерә көрә фәргләндирилик. Шакирдләр ешитмә васитәсин илә кар самитләрин сәдасыз, чинкилтили самитләрин исә сәдалы олдуғуну мүәјјән едирләр. Она көрә дә бу мөвзуну тәдрис едәркән гаршылыгы кар вә чинкилтили самитләрин ешитмә васитәсилә мүгајисә вә фәргләндирилмәсинә кениш јер верилмәлидир ки, бу да шакирдләрдә дүзкүн әдәби тәләффүз вәрдишләринин иккишафы үчүн әсас амилләрдән бири олап фонематик ешитмә габиллијәтинин јарадылмасында бөјүк рол ојнајыр. Дедикләримиздән һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, шакирдләр кар вә чинкилтили самитләри јалныз ешитмә васитәсилә фәргләндирә биләрләр. Бу фәргләндириладә башга үсуллардан да истифадә едилә биләр. Мәсәлә, шакирдә баш бармағыны боғазын

хиртдэк һиссәсинә гојмагла кар вә чипкилтили самитләри тәләффүз етдирмәк фәргләндирмәдә ән јахшы үсулдур. Бу јола шакирд сәсин тәләффүзү заманы хиртдэк титрәркән јаранан сәсин чипкилтили самит, бу титрәмә олмадан јаранан сәсләрин исә кар самитләр олдуғуну асанлыгла мүәјјәнләшдирәр.

«Кар вә чипкилтили самитләр»ин тәдрисидә мүәллим имкан дахилдә оиларын физиоложи тәрәфинә дә фикир вермәли вә оиларын ајдын мәхрәчлә дејилмәсинә наил олмалыдыр.

Мөвчуд дәреликдә саитләр галын-нигчә, додагланан-додаглаймајан олмагла тәсниф олуурлар. Лакин нәдәнсә оиларын ачыг вә гапалылыга көрә тәснифаты верилмир. Һалбуки, бу тәснифат бир сыра мәсәләләрин изаһында хусусилә, әһәмијјәтлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, бәзи тәләффүз нөгсанларынын тәснифи вә еләчә дә бир сыра орфоеник гајдаларын изаһы, саитләрин бу бөлкүсү әсасында апарылдыгда, даһа јахшы нәтичә верир. Мәсәлән, әкәр шакирд Баки диалектинә хас оларат «гајчы» әвәзинә «гејчи», «гајмаг» әвәзинә «гејмаг», «гајнар» әвәзинә «гејнар» вә с. дејирсә, әвәз едән вә әвәзләнән «а», «ә» саитләринин мүгајисәси шакирдләрә мәлум олан галынлыг вә ниңәлијә көрә апарыла биләр. Лакин губалы шакирдин итгиндәки «одун» әвәзинә «удун», «орду» әвәзинә «урду», «өрдәк» әвәзинә «үрдәк» вә с. кими тәләффүз гүсурларынын ислаһында һәмни саитләрин иә галынлыг вә ниңәлијә, нә дә додагланан вә додаглаймајан олмасына көрә мүгајисә апармаг мүмкүн олмур. Дүздүр, мүәллим «одун» әвәзинә «удун» тәләффүз едән шакирдә о, у сәсләри арасында әмәлә кәлмә үсулларына, јәни додагларын ирәли узанмасы дәрәчәсинә көрә фәрг олдуғуну дејә биләр. Лакин бу фәрг чүз'и олдуғундан шакирд тәрәфиндән јахшы дәрк едилмир. Анчаг мүгајисә ағыз бошлуғунун ачылма вә алт чәнәннин еимә дәрәчәсинә, јәни саитләрин гапалы вә ачыглыгына көрә апарылса, оиларын арасындакы фәрг шакирдләрә даһа ајдын олар.

Саитләрин ачыг вә гапалылыга көрә тәсниф едилмәсинин бир сыра әдәби тәләффүз гајдаларынын шакирдләрә өјрәдилмәсиндә дә әһәмијјәти вардыр. Мәсәлән, тутат ки, дилимизин белә бир тәләффүз гајдасыны шакирдләрә өјрәтмәк истәјирик: «Сону ачыг саитләрдән а, ә илә битән фе'лләрә саитлә башлапан шәкилчи әләвә едилдикдә битишдиричи ј сәсинин тәсири илә сөзүн сон ачыг саити (а, ә) мүвафиг гапалы саитә (ы, и) чеврилир. Мәсәлән, башла-башлыјыр, ишлә-

ишлијир вә с.». Тәләффүздәки бу сәсаралма һадисәси ачыг вә гапалы саитләрин мүгајисәси әсасында изаһ едиләрсә, шакирдләр тәрәфиндән даһа асан баша дүшүләр. Дедикләрининдән белә бир нәтичәјә кәлирик ки, саитләрин ачыг вә гапалылыга көрә тәснифатыны да билмәк шакирдләр үчүн лазымдыр.

Дүзкүн тәләффүздә нормал нәфәсалма вә нәфәсвермәнин дә бөјүк ролу вардыр. Тәләффүз заманы тәләффүзүн дүзкүн тәнзим олунамасы нәтичәсиндә итгдә чечәләмә, јүнкүл кәкәләмә, һабелә ајры-ајры сәсләрин сәһв тәләффүзү, сөзүн сон сәсинин јарымчыг вә ја тамамилә дејилмәсин, һәддиндән артыг јүксәк вә ја алчаг тоила данышыг вә с. кими нөгсанларын баш вермәсинә сәбәб олур.

Мәлумдур ки, шакирдләрин әксәријјәтиндә тәләффүс инебәтән зәиф вә гыса олур. Итгин рәванлыгы һәр шејдән әввәл чијәрләрә тез һава јығыб ону тәдричән вә гәнаәтлә харичә бурахмагдан чох асылыдыр. Бир вә ја бир нечә сөз, бир нәфәсалмада јығылмыш һава еһтијаты илә тәләффүз едилмәлидир. Лакин шакирдләрдә бу габилијјәтин зәиф икишафы нәтичәсиндә јығылмыш һава еһтијаты чох вахт тәкчә бир сөзүн тәләффүзүнә кифајәт едир, оилар сөзләри дејир, һеч бир тәбини пауза олмадан дајанырлар ки, јенидән һава јығынлар. Белә тәләффүс нәтичәсиндә шакирдләр чох вахт кәкәләјә-кәкәләјә данышырлар. Гејри-нормал нәфәсвермәдә итг елә зәифләјир ки, һәтта ону баша дүшмәк белә чәтин олур вә ја сәсләр итир, ја да тамамилә дејилмир ки, бүтүн булар итгин алашылмаз едир. Итгдәки бу гејри-нормаллыг нәнки дилләјичијә мәнфи тәсири едир, һабелә кәкәләмәјә дә сәбәб олур.

Сумгајытдакы 8 нөмрәли мәктәбин мүәллими Сона Әлијева шакирдләрин итгиндәки гејри-нормал тәләффүзлә әләгәдар олан тәләффүз нөгсанларыны бачарыгла арадан галдыра билир.

Мүәллим һәр шејдән әввәл данышыг үчүн лазыми һава еһтијаты јыгмағын вә ону гәнаәтлә сәрф етмәјип әһәмијјәтинин шакирдләрә өјрәдир. Бу мәгсәдлә о, бир нечә шакирдән алынмыш һава еһтијатыны тамамилә харичә бурахыб, нәфәс алмадан сајмағы тәләб едир. Һәмни шакирдләр икинчи дәфә дәриндән нәфәс алыб бирдән она гәдәр сајырлар. Мүәллим һансы һалда сајмағын асан олдуғуну сорушур. Шакирдләр икинчи һалда нәнки она гәдәр, һәтта чох сајмағын мүмкүн олдуғуну сөјләјирләр.

Мүәллим: Нә үчүн биринчи һалда бирдән она гәдәр сајмаг чәтһи, икинчи һалда исә асан олур?

Шакирд: Биринчи һалда чијәримиздәки һава еһтијатыны тамам сәрф едиб гуртардыгдан сонра сајмага башладығымыз үчүн һава чатышмыр. Икинчи һалда исә сајмаздан әввәл дәрин нәфәс алмагла һава еһтијаты жығыб, сајмага башладығымыз үчүн асан олур.

Сона мүәллим чалышыр ки, шакирдләр сөзләр арасында сүн'и фәсиләжә јол вермәсинләр; һава еһтијатыны гәнаәтлә сәрф етсинләр. Мүәллим нормал тәнәффүсә һанл олмаг мәгсәди илә шакирдләри мүхтәлиф нөв тапшырыглар үзәриндә ишләдир. Сантләри һаһа чох узанмаг габилијјәтинә малик олдуғуну нәзәрә алараг, мүәллим истәр хорла вә истәрсә дә фәрди сурәтдә саһтләри жығылмыш һава еһтијаты гуртарана гәдәр узадараг тәләффүз етмәји шакирдләрдән тәләб едир.

а а	е е
и и	ә ә
о о	һ һ
у у	ү ү

Даһа сонра бу мәшг чүмләләр үзәриндә апарылыр:

Ариф бачысыны кәтирди.

Ариф бачысыны бағчадан кәтирди.

Ариф балача бачысыны бағчадан кәтирди вә с.

Шакирдләр чүмләләри бир нәфәсә охујурлар. Мүәллим изаһ едир ки, бу чүмләләри охујаркән һава еһтијатыны ејни чүр сәрф етмәк олмаз. Биринчи чүмләдә сөзләр аз олдуғу үчүн һава еһтијаты кифәјәт гәдәр бәс едир. Икинчи вә үчүнчү чүмләләрдә һава еһтијаты елә гәнаәтлә ишләдилмәлидир ки, бүтүн чүмләһни дејилишинә чатсын. Әкс һалда һава еһтијаты бүтүн чүмләһи демәк үчүн кифәјәт етмәз вә биз чүмләһни мүәјјән бир јериндә јеһидән һава жығмаг үчүн нәфәс алмалы оларыг ки, бу да һитгһи көзәллијһи позар, данышыг вә охуда ләзимсыз фәсиләләрә сәбәб олар.

Бу чүр апарылан тәһриһләр тәнәффүсүн һизама салыһмасы, данышыг заманы еһтијат һаванын гәнаәтлә вә јериндә сәрф олуһмасына көмәк едир.

Аббас СӘМӘДОВ.

ҺЕКАЈӘЛӘРИН ТӘДРИСИНДӘ БӘДИИ ТӘСВИР ВАСИТӘЛӘРИНИН ӨЈРӘНИЛМӘСИ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР

Һекајәләри тәдрисиндә портрет, тәбиәт вә әшја тәсвирләриһни дәриндән өјрәнилмәсини фәјдасы бөјүкдүр. Чүнки һекајәләрдәки һәмһи тәсвир васитәләри образлары тамамлајыр, онлары сәчијјәләндирилмәсинә көмәк едир. Белә ки, јазычы бәдиһи образын долғун портретһи чәкир, психолоғһи хүсусијјәтләриһи тәбиәт һадисәләри илә әлағәләндирир, характерик чизкиләриһи габарыг вермәжә чалышыр. Һалбуки мәктәбләримиздә бу мүһүм чәһәтә чох аз фикир верилир, бә'зән дә тамамлә унудулур.

Шакирдләрә өјрәдилмәлидир ки, һекајәләрдәки портрет бир шәхсһи фәҗо-шәкли дејил, ахтарыш, мүшаһидә вә үмүмләшдирмәләр нәтичәсиндә бәдиһи бојаларла чанландырылмыш образын портретидир. Бу, әсәриһи идеја-мәзмунуну дәриндән мәһимсәмәк, образы һәртәрәфли сәчијјәләндирмәк, онун даһили, психолоғһи хүсусијјәтләриһи, заһири әләмәтләриһи мүәјјәнләшдирмәжә көмәк едир. Јазычы портрет јаратмагда битәрәф галмыр, она өз мүһәснәтиһи билдирир, онун тә'сирли вә ориғинал олмасына чалышыр.

V—VI сһиһф шакирдләриһә портрет һағғында садә мә'луматы мәһи үзәриндә вермәк даһа сәмәрәлидир. Габағчыл мүәллимләр портрет тәсвирһи ифәдәли охујур, шакирдләри һәвәсләндирир вә ифәдәли охумага алышдырырлар: «Сон заманларда гоча вә издиһамлы шәһәриһи дар, гаранлыг вә долашыг күчәләриһдә учабој, узунгол, үз-көзүнү түк басмыш, гашгабағлы, әли ағачлы, ајағы чарығлы бир кәндлиһи сәкидән-сәкијә аддымладығыны көрәнләр чох иди» (М. Чәләл, «Бадам ағачлары»). Доғрудан да белә портрет тәсвирһи һәјчәнсыз охумаг мүмкүн дејилдир!

Шакирдләр портрет тәсвирһи һекајәдән шүүрлу олараг сечмәји дә бачармалыдырлар. Онлар мүәллиһиһи евристик суаллары нәтичәсиндә һәмһи парчадакы кәндли Ағарзанын сағлам бәдәһли олмасына бахмајараг, истисмар, ишәһзлик

үзүндөн кэдэрли, жохсул, ајагы чарыглы, палтары жамаглы олдуғуну мүэҗҗәнләшдирмәлидирләр.

VII—VIII синифләрде шакирдләрин портрет һаггындакы билликләри мөһкәмләндирилмәли вә зәнкинләшдирилмәлидир. Онлара портретин әһәмиҗәти, хүсусиҗәтләри, җазычынын вә өзләринин она мүнәсибәтинин мүэҗҗәнләшдирмәк вәрдишләри ашыланмалыдыр. Онлар дәрк етмәлидирләр ки, М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. һагвердиҗев, М. Шолохов, М. Ибраһимов, М. Чәләл кими әдибләриг биткни, орижинал портрет җаратмалары көзәл сәнәткарлыг нүмунәсидир.

Мүәллим шакирдләри портрет үзәриндә ишләтмәли вә бу мәгсәдлә ашағыдакы үсуллардан сәмәрәли истифада етмәлидир: ичәрисиндә портрет тәсвири верилән парчаларын шүүрлу бәдин гираәти; һәмни җерләрин һекаҗәдән сечдирилмәси; орадакы чәтин сөзләрин шәрһи; тәсвириг әзбәрләдилмәси вә ши-фаһи һағыл олунамасы; план тәртиб едиб, җазы иши апарыл-масы, җазычынын портретә мүнәсибәтинин мүэҗҗәнләшдирил-мәси вә ону билдирән ифадәләрин («Худаҗар бәҗин бир бөҗүк гүсуру вар», «Амма чох пис бурунду») сечдирилмәси; обра-зын сәчиҗҗәләндирилмәсиндә портрет тәсвиригән истифада едилмәси вә с.

Шакирдләре өҗрәдилмәлидир ки, җазычы һәмнишә мәнфи образын портретини мәнфи (Худаҗар бәҗ, әрбаб, фашист за-битни), мүсбәт образын портретини исә мүсбәт (Мирзә Сә-фәр, Соколов) планда тәсвир етмиг; бә'зән әксинә дә һәрәкәт едир. М. Шолохов «Инсанын тәлеҗи» әсәриндә вәһши фашист әскәрләригән бириши портретини инсбәтән мүсбәт планда вердиҗи һалда («о чаван бир оғланды, сир-сифәтдән пис де-җилди, гараҗанызды»), Соколовун тапдығы күнаһсыз Ванҗу-шапын харичи көркәминги бир нөв хошакәлмәз шәкилдә («Үст-башы чыр-чындыр, хырдача бир ушагды... жамаңча чиркли иди») көстәрмишдир. Шакирдләр билмәлидирләр ки, җазычы образын портретини җарадаркән җалныз онун харичи көрүнүшүнү деҗил, бәдин сөзүн гүдрәти илә онун һәрәкәтинин, данышығыны, күлүшүнү вә бир чох характерик хүсусиҗәтлә-рини дә верир: «Мирзә Сәфәри һамы таныҗырды», «Көзәл да-нышырды», «Оғру деҗил, бир кәсини тоҗуғуна даш атмаз», «Фәгир, башы ашағы бир оғланды,.... папирос чәкмәзди» (Һаг-вердиҗев, «Мирзә Сәфәр»). Мә'лумдур ки, җазычы портретин тәсвириг һәмнишә өз дили илә деҗил, образларын дили илә дә верир. Шолохов җыртычы фашист забитниг еҗбәчәр пор-третини әсәрин гәһрәманы Соколовун дили илә җаратмышдыр. («Инсанын тәлеҗи»). Шакирдләре бу хүсусиҗәт дә чатдырыл-

малыдыр. Баки мәктәбләриндә габагчыл мүәллимләр габи-лиҗҗәтли шакирдләре бәдин портрети фырча илә чәкдирир-ләр. Бу, образын сәчиҗҗәләндирилмәсиндә вә идеҗа-бәдин тәһ-лилдә шакирдләре әсәсли көмәк едир.

Тәдрис просесиндә шакирдләре өҗрәдилмәлидир ки, җа-зычы һекаҗәлдә тәбиәтә мүнәсибәтинин билдирмәк, онун кө-зәлликләрини көстәрмәк, әсәриг бәдин, ичтиман-сиҗәси тә'-сирини артырмаг, образлары чанлы, мүкәммәл, орижинал җа-ратмаг мәгсәди илә тәбиәт тәсвирләригән дә кенеш мә'нада истифада едир.

Һадисәләрин чәрәҗан етдиҗи җерләрин, гәһрәманын кәз-диҗи өлкәләрин вә с. реал тәсвири һекаҗәнин мәзмуи вә идеҗа-сыны долғунашдырыр, шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик һисси-ли мөһкәмләндирир, онларын билиҗини, бәдин зөвләрини артырыр. Җазычы тәбиәт тәсвирләриг һадисәләрин иккишаф хәтти, образын фәалиҗәти, арзу вә истәкләри илә әлағәләнд-ирир, она ичтиман мә'на верир. һекаҗәлдә тәбиәт тәсвир-ләригән мүхтәлиф формада истифада едилир. Бә'зән образ-ларын психолоҗи әһвал-руһиҗәси илә тәбиәт мәнзәрәси әһәкдар верилир; җә'ни образ бәдбинсә тәбиәт кэдәрли, ду-манлы, җағмурлу, иккни исә шән, күнәшли, күллү-чичәкли тәсвир олунур, чанлы мәнзәрә, бәдин табло җарадылыр. Бә'-зән дә әксинә, җазычы образы, фикри, идеҗаны даһа габарыг вә тә'сирли көстәрмәк үчүн һекаҗәдә тәбиәт тәсвиригән тәзад шәклиндә ишләдир. Җә'ни образын чәтинликләре, әзиҗәтләре дүшдүҗү, мәғлубиҗәтә, фәлакәтә уғрадығы замаң тәбиәти шад, үрәкачан көстәрир. Баһарын («Баһар»), Азадын («Азад») фачиәли һәҗәтины шакирдләре габарыг вә тә'сир-ли чатдырмаг үчүн бириши нөвбәдә онлары тәбиәт тәсвир-ләри үзәриндә ишләтмәк вачибдир. Онлара тәбиәт тәсвирлә-рини шүүрлу, ифадәли охумағы, мәтигән тапмағы вә гәһрә-манын һәҗәт җолу илә әлағәләндирмәҗи, сөзүн һәгиги вә мә-чәзи мә'наларыны шәрһ етмәҗи, чоғрафи җерләри билмәҗи (лазым кәләрсә хәритәдә көстәрмәҗи), бәдин тәсвир васитәлә-рини (тәшбех, мүбалиғә, мәчәз, епитет...) сечмәҗи вә изаһ етмәҗи өҗрәтмәк лазымдыр. Онлар тәбиәт тәсвиригән анд план тәртиб етмәҗи, җазы җазмағы, она җазычынын вә өзләринин мүнәсибәтләрини мүэҗҗәнләшдирмәҗи, тәһлилдә ондан исти-фада етмәҗи билмәлидирләр.

«Боран күчәдә ач гурд кими улаҗыр, соҗуг гылынч кими кәсир, шахта бәла кими дурур, гар шиддәтлә сәпирди» («Ба-һар»). Лакни ханым, Баһары сәдән баҗыра говмушду. Баһа-рын ачыначагы һәҗәтины даһа тә'сирли вермәк, фикри гүв-

вэтлэндирмэк үчүн сојугун гылынча, боранын ач гурдун уламасына бәнзәдилмәси, јәни сөзүн мәчәзи мәнада ишләдилмәси шәрһ олунамалыдыр. «Саһилә доғру чан атан агкөпүклү далғалар боз гајалара чырпараг шарылдајыр, батан күнәшин гызыл шүалары дәниздә әкс едирди» («Имтаһан»). Бурадакы «агкөпүклү», «гызыл» сөзләри епитетдир, чүнки далғаларын, күнәшин һаггында кениш тәсәввүр ојадыр, онларын фәргләндириши аламәтләрини көстәрир.

Һекајәләрдә портрет вә тәбиәт тәсвирләри илә јанашы, әшја тәсвирләри дә верилир. Әшја тәсвирләрини верилмәсиндә һекајәни мәзмун вә идејасынын асан дәрк олунамасына, образларын сәчијјәләндирилмәсинә көмәк мәгсәди күдүлүр. Мүәллим шакирдләрә өјрәтмәлидир ки, јазычы һекајәдәки һадисә вә образларын ајдынлашдырылмасы илә әлагәдар олараг мүхтәлиф әшјаларын бәди тәсвирини верир вә бәзән һекајәни әшјанын ады илә адландырыр; мәсәлән: «Почт гутусу», «Мәктуб јетишмәди», «Гајчы», «Матрос тоғгасы» вә с. кими.

Мүәллим шакирдләри портрет вә тәбиәт тәсвирләриндә олдуғу кими, әшја тәсвирләри үзәриндә дә ишләтмәјә алышдырмалыдыр. Бу чәһәтдән Гарача гызын Ағча ханым илә таныш олдуғу «баба отагы»нын («Гарача гыз»), Баһарын «митил јорганы»нын («Баһар»), сағычы ананын «ипәк јорганы»нын («Көрүш»), һәчәрин «ајналы түфәнки»нин («Ајналы») вә с. тәсвир зәнкин материал верир: «Һәчәр ајналы түфәнкини фырылдадараг ојнадыб јухарыја атыр, әл атыб көјдә фырланан түфәнки тутур вә чевикчә ајналыны үзүнә јахынлашдырыб нишан алырды». Бунула һәчәрин икидлик бәдди јүксәклијә галдырылыр, јени мәна, јени мәзмун кәсб едир.

Портрет, тәбиәт вә әшја тәсвирләрини өјрәнилмәсиндә мүсаһибә үсулундан кениш истифадә олунамалы, шакирдләрин фәаллығы көзләнилмәли. онларын мүстәгиллијинә там үстүnlүк верилмәлидир.

Беләликлә, һекајәләрин тәдрисиндә бәди тәсвир васитәләрини өјрәнилмәси мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалы, шакирдләрин тәлим-тәрбијәсиндә, бәди-естетик зөвгүнүн, нитг мәдәнијјәтинин инкишафында ондан сәмәрәли шәкилдә истифадә олунамалыдыр.

Елмдар БАҒЫРОВ,
Ишшли районун Чәфәрли
кәнд онбирлик мәктәбинин дил-
әдәбијјат мүәллими.

«ГОШМА» БӘНСИНӘ ЛИД ИЛК ДӘРСИ НЕЧӘ ТӘШКИЛ ЕДИРӘМ

Програм үзрә VI сиифдә кечилән мөвзулардан бири дә көмәкчи нитг һиссәси олан «Гошма» бәнсидир. Гошмаларын чәтин тәдрис едилән нитг һиссәләриндән бири олдуғуну нәзәрә алараг, мән һәмнин мөвзуја габагчадан әтрафлы һазырлашыр вә мөвзунун өјрәдилмәсинә чидди фикир верирәм. Беләки, гошмалары әјани шәкилдә шакирдләрә көстәрмәк мәгсәди илә чәдвәл вә плакатлардан истифадә едирәм. Мән итәр VI сиифин әдәбијјат китабындан, итәрсә дә һәр һансы бир бәди әсәрдән гошма олан чүмләләр сечиб, ону ири һәрфләрлә бөјүк кағызә јазырам. Мәлумдур ки, һәр мөвзу вә јарыммөвзуларә анд евә тапшырыг верилир. Ев тапшырыгларынын ичрасыны сиифдә дәгиг јохламаг чох вахт апарыр. Бунун үчүн дәрә илшин әввәлиндән шакирдләрә I вә 2 нөмрәли ев тапшырыг дәфтәрләри дүзәлтдирмишәм. һәмнин дәфтәрләрин јохланмасы үчүн вахт ајырырам. һәмнин вахт ев тапшырыгларыны диггәтлә јохлајыб гиймәтләндириклә бәрабәр, ајры-ајры шакирдләрин тапшырыгларында тәсәдүф етдијим сәһвләри гејд едир вә онлары арадан галдырмаг үчүн тәсирли тәдбирләр көрүрәм.

Ев тапшырыгларыны нәзәрдән кечиртдикдән вә кечмиш дәрси шакирдләрдән сорушдүгдан сонра «Зәрф» бәнсинин шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәнилдијини јохламаг мәгсәди илә сиифә ашағыдакы суалларла мүрачәт едирәм.

1. Ким дејәр, зәрф нәјә дејилир?
2. Зәрф һансы суалларә чаваб олур?
3. Зәрфләр гурулушча нечә чүр олур вә һансылардыр?
4. Зәрфләр мәна ролуна көрә нечә јерә бөлүнүр?
5. Дүзәлтмә зәрфләр нечә әмәлә кәлир?
6. Ким дејәр, зәрфләрин һансы нитг һиссәләринә охшарлығы вар?

«Зәрф» бәһсинин тәкрарына анд шакирдләрә вердијим суаллара мұвафиг чаваб алдыгча, она данр мисаллар да демәләрини тәләб едирәм. Бундан сонра «Зәрф» бәһсини шакирдләрини мәнимсәдикләрини мұәјјән етмәк мәгсәди илә јазылы шәкилдә морфоложи тәһлил апарырам. Бунун үчүн бир шакирди јазы тахтасына чыхарыб, она тәхминән белә бир чүмлә јаздырырам.

1. Сабан мәктәбимиздә валидејиләр ичласы олачагдыр.

Зәрфи тапдырыб алтындан хәтт чәқдирир, морфоложи тәһлил етдирирәм. Шакирд зәрфи белә тәһлил едир:

Бу чүмләдә «сабан» сөзү зәрфдир, өзү дә заман зәрфидир, садә олмаг илә бәрабәр, иш вә һәрәкәтин ичрасы заманыны билдирир. Чүмләдә зәрфлик вәзифәсиндә ишләнишидир.

Сонра икинчи шакирди чагырыб: «Әбил үрәкләнди, бир ики көсөв көтүрүб ирәли јериди»—чүмләсини јазы тахтасында јаздырыр вә морфоложи тәһлил етдирирәм. Шакирд чүмләдәки зәрфи көстәрир, сонра ону ашагыдакы гајдада тәһлил едир:

Бу чүмләдә «ирәли» сөзү зәрфдир, өзү дә садә јер зәрфидир. һәрәкәтин ичра јерини, истигамәтини билдирир. Чүмләдә зәрфлик вәзифәсиндә ишләнишидир.

Бүтүн булардан сонра кечмиш дәрс илә јени дәрс арасында әлагә јаратмаг үчүн шакирдләрә ашагыдакы суаллары верирәм.

1. Азәрбајчан дилиндә нечә нитг һиссәси бар?

2. Нитг һиссәси нечә јерә бөлүнүр?

3. Әсас нитг һиссәләри һансылардыр?

4. Көмәкчи нитг һиссәләри һансылардыр?

5. Әсас нитг һиссәләриндән һансыларыны кечдик?

— Мүәллим, биз әсас нитг һиссәләриндән исим, сифәт, сәј, әвәзлик, фе'л вә зәрфи кечмишик,—дејә шакирдләрән бири дә ахырынчы суала чаваб верир.

— Ушаглар, бу күнкү дәрсимиздә көмәкчи нитг һиссәләриндән биричиси олан «Гошма»ны кечәчәјик,—дејә јени дәрсини мөвзусуну еләи едирәм вә ону јазы тахтасына јазырам. Шакирдләрә хатырладырам ки, кечән дәрсләримиздә өјрәндијимиз әсас нитг һиссәләри: исим, сифәт, сәј, әвәзлик, фе'л вә зәрфләрини һәр бири ајрылыгда мұәјјән бир мә'на ифадә едир. һәр һансы бир суала чаваб олур вә чүмләдә мұхтәлиф үзв јериндә ишләнир.

Лакки Азәрбајчан дилини грамматикасында әсас нитг һиссәләри илә јанашы көмәкчи нитг һиссәләри дә вардыр ки, онлар (гошма, баглајычы, әдат) ајрылыгда һеч бир мә'на ифадә етмир, суала чаваб олмур вә чүмлә үзвү кими ишләнир. Сонра бир нәфәр шакирдә јазы тахтасында ашагыдакы чүмләләри јаздырырам:

1. Расим ајагларыны дәннздә јумаг үчүн саһилә енди.

2. Ағададаш гују башында әлләрини јудугдан сонра бибсиндән јемәк истәди.

3. Ичласа Фикрәтдән башга һамы кәлмишди.

4. Сәлим гапыја тәрәф кетди.

5. Онлар машыны јолуна гәдәр пијада кетдиләр.

Бир шакирди јазы тахтасынын гаршысына чыхарыб; биричи чүмләни морфоложи тәһлил етдирирәм:

Расим исимдир, ким? суалына чаваб верир; ајагларыны—исимдир, нәји? суалына чаваб верир; дәннздә—јер зәрфидир, һарада? суалына чаваб верир; јумаг—мәсдәрдир, нә етмәк суалына чаваб верир; үчүн—гошмадыр, суала чаваб вермир; саһилә—јер зәрфидир, һара? суалына чаваб верир; енди—фе'лдир, нә етди? суалына чаваб верир;

Суал—Бу чүмләләрдә даһа һансы сөзләр суала чаваб ола билмир?

Чаваб—Бу чүмләләрдә сонра, башга, тәрәф, гәдәр сөзләри ајрылыгда суала чаваб олмур.

Суал—Онда гошмалар әсас нитг һиссәләриндән нә илә фәргләнир?

Чаваб—Гошмаларыны әсас нитг һиссәләриндән фәргли одур ки, онлар ајрылыгда мә'на билдирмир вә суала чаваб олмур.

Јухарыдакы чүмләләри шифаһи олараг синтактик тәһлил етдирирәм, шакирдләр үмуми шәкилдә дә олса, гошмаларыны чүмлә үзвү кими ишләнә билмәдијини өјрәнирләр.

Беләликлә, бир даһа шакирдләриң нәзәринә чатдырырам ки, гошмалар ајрылыгда һеч бир суала чаваб вермир вә чүмлә үзвү ола билмир. Гошмалар гошулдугу сөзлә әлагә-јә кирәрәк мұәјјән бир суала чаваб верир вә бир чүмлә үзвү олур. Даһа сонра гошмаларыны башга хүсусијәтләрини изаһ едәрәк көстәрирәм ки, гошмаларыны тәкликдә мұстәғил мә'насы јохдур вә һеч бир суала чаваб вермир, бу о демәк дејил ки, гошмалары чүмләдән чыхарыб ата биләрик, әсла јох; чүнки онлар сөзләр арасында әлагә јарадыр вә өзүндән әввәлки сөзлә бирликдә мұәјјән бир мә'наны ифадә

олунамасына көмөк едир. Бэ'зэн дэ елэ олур ки, гошманы чүмлэдэн чыхартдыгда чүмлэ позулмаса да мә'на дәјишир; 1. Расим евэ тэрэф кетди. 2. Расим евэ кетди. Биринчи чүмлэдэки тэрэф гошмасыны чыхарсаг (Расим евэ кетди) шаклинде олдугда да һәмни чүмлэ јенэ дэ битмиш бир фикир ифада едир. Гошмадан эввэл кэлэн сөзләрин һансы иитг һиссәси олдугуну шакирдни биринэ тапшырырам.

Даһа сонра шакирдләрә гошмаларыни јанашдыгы иемни мүәјјән һалларда (мәсәлә: адлыг, јијәлик, јөнлүк, чыхышылыгда) олмасыны тәләб етдијини мисалларла ајдылашдырырам.

Бүтүн булардан башга гошманы шакирдләрә даһа дәриндән баша салыр, онун тә'рифини алмаг үчүн ашагыдаки шәкилдә суал-чаваб апарырам.

Суал—Биринчи чүмлэдә һансы сөз гошмадыр?

Чаваб—Биринчи чүмлэдә «үчүн» сөзү гошмадыр.

Суал—«Үчүн» гошмасы өзүндән эввэл һансы иитг һиссәсинә гошулмушдур?

Чаваб—«Үчүн» гошмасы өзүндән эввэл «јумаг» мәсәдринә гошулмушдур.

Суал—«Үчүн» гошмасы тәкликдә һансы суала чаваб олур?

Чаваб—«Үчүн» гошмасы тәкликдә һеч бир сұала чаваб олмур, мә'на да билдирмир вә чүмлэ үзвү кими дэ ишләнир.

Суал—Гошма һансы әсас иитг һиссәләриндән сонра кәлир вә онлар илә бирликдә ишләнир?

Чаваб—Гошма ием, сифәт, сәј, әвәзлик вә зәрфдән сонра кәлир вә онларла бирликдә ишләнир?

Суал—Гошмалар иемни һансы һаллары илә бирликдә ишләнир?

Чаваб—Гошмалар иемни адлыг, јијәлик, јөнлүк, чыхышылыг һаллары илә бирликдә ишләнир.

Бундан сонра гошманын дәрсликдә перилмиш тә'рифини бир һечә шакирдә сөјләдир вә онун анчаг әсас иитг һиссәләриндән сонра кәлиб, мүхтәлиф мүнасибәт билдирдијини мисалларла бир даһа ајдылашдырырам.

Ә. ИСАЈЕВ,

Күрдәмир району, Ахтачы кәнд
орта мәктәбинин әдәбијјат мүәл
лими.

ШАКИРДЛӘРИН ЈАРАДЫЧЫ ФӘАЛЛЫҒЫНЫН ИНҚИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИНДӘ СУРӘТЛӘРИН МҮҒАЈИСӘЛИ ТӘҒЛИЛИНДӘН НЕЧӘ ИСТИФАДӘ ЕДИРӘМ

Көркәмли рус педагогу К. Д. Ушински мүгајисәни «Һәр чүр аиламанын вә тәфәккүрүн әсасы» адландыраг јазыр:

«Әкәр сиз һәр һансы харичи тәбиәт чисмини ајдыг аиламаг итәјиренинзә, ән ошар олан шејләрә ону фәргләндирип вә ондан ән узаг олан шејләрә ошәјән әләмәтләри онда тапып: јалныз бу заман сиз шејни ән мүһүм әләмәтини ајдылашдырарсыныз, бу һсә шејни баша дүшмәк демәкдир» («Сечилмиш педагожи әсәрләри», сәһ. 249—250).

Мүгајисә, инандырма вә гаршылашдырманын елә бир формадыр ки, материјанын шүүрда даһа габарыг ин'икасыны сүр'әтләндирип, мүгајисә едилән тәрәфләрини бу вә ја диһәр чәһәтләрини кәзәрә даһа тез чарпдырыр. Бу да шакирдләрин јарадычы фәаллығыны вә арашдырычылыг габилјјәтини артырыр, онлара билдикләри һалсә вә фактлары јени өјрәниләнлә тутушдырмаг васитәсилә дүзкүн нәтичә чыхармаг бачарыгы верип.

Бүтүн булары нәзәрә алараг әдәби әсәрләрини тәһлилиндә мүгајисәнин ики әсас нөвүндән кениш истифада едирәм.

1. Ошар әләмәтләрини мүгајисәси.

2. Конфликтли мүгајисә (гаршылашдырма).

Мүгајисә һәм мүхтәлиф әсәрләр, һәм дә бир әсәрин тәркиб һиссәләри арасында апарыла биләр.

Әдәби әсәрләрин мәфкурәни маһијјәтинин арашдырылма-

сында сурәтләрнн сәчијјәләндирилмәси әсас рол ојнадыгын-дан онларын мұгајисәсинә даһа кешш Јер верирәм. Бу за-ман шакирдләрә образларын охшар вә фәргли чәһәтләрннн тапдырыр, онларын әввалләр мұкәммәл өјрәндикләри бир образын характер хүсусијјәтләрннн јени тәһлил олунала тутушдурмаларынн тәшкил едир вә мұгајисә олунап тәрәф-ләри даһа дәриндән өјрәнмәләринә һил олурам. Мұгајисә материалларыннн сечилмәсиндә диггәтли олмаг тәләб едиллир. Әввалләр тәһлил олуномуш һәр һансы бир образы јениси илә мұгајисә етмәк нәшики мүсбәт нәтичә верәр, һәтта фикир дағышыглыгына да сәбәб олар. Бу иш үчүн елә сурәтләр сечилмәлидир ки, онларын охшар вә фәргли чәһәтләри даһа тез нәзәрә чарпсын. Мәсәлән, XIX әср Азәрбајчан әдәбиј-јатындан Н. Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсиндәки Фәхрәддин, Рүстәм бәј, Мәләк ханым вә башгаларыннн XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында Ә. һагвердијевни «Бәхтсиз чаван» фачиәсиндә Фәрһад, һачы Сәмәд ага, Мейри ханым вә башгалары илә мұгајисәси шакирдләрин фәаллығыны артырыр. Шакирдләрә Фәхрәддинлә Фәрһад, Рүстәм бәјлә һачы Сәмәд ага, Мәләк ханымла Мейри ханым сурәтләрннн мұгајисә етдирир, онлар арасындакы охшар вә фәргли чәһәт-ләри тапдырырам. Онлар мұәјјән едирләр ки, Фәрһадла Фәх-рәддин арасында охшар чәһәтләр чоходур. һәр икиси јетиш-мәкдә олан маарифчи кәишләринн нұмајәндәсидир, кәиди ма-арифләндирмәк, мәктәпләр вә хәстәхәйәлар ачмаг тәрәфда-рыдырлар, динә инанырлар. Лакин Фәрһад Фәхрәддиндән да-һа мұбариздир. Фәхрәддин еһтијәтсиз һәрәкәт едир, гуру-луша гаршы етираз етмирсә, Фәрһад истисмарчы синифләрә гаршы ачыг мұбаризәјә галхыр, әмисиннн кәидилләрлә вәһ-шичәсинә рәфтарына гаршы кәскин етираз едир вә истис-марчыларла «һагг-һесаб чәкиләчәјинә» иһаныр.

Һәмин гајда илә әсәрнн башга сурәтләрннн дә мұгајисә етдирирәм.

Әдәби әсәрнн ичтиман-сијаси дәјәрнннн вә естетик мәз-мунунун ачылмасында сурәтләрнн группашдырылмасы вә гаршылыгы мұгајисәсинн әһәмијјәти бөјүкдүр. Белә олдугда шакирдләр мөвзуну даһа дәриндәк өјрәнирләр. Тәһлил за-маны шакирдләрә конфликтли тәрәфләри сечиб группашдыр-магы тапшырырам. Шакирдләр сурәтләри группашдырыр вә онларын әсәрдәки мөвгеләнннн мұәјјән едирләр. Онлара әввал-чә конфликтли тәрәфләри, сонра икә бир группан олан су-рәтләри тутушдурмагы тапшырырам. Нәтичәдә, шакирдләр

мұгајисә јолу илә әсәрнн мәзмун вә идејасыны, бәдин дәјә-риннн, сурәтләрнн әсәрдәки мөвгеләннн мұәјјәнләшдирирләр.

Нүмунә үчүн X синифдә Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесиннн тәһлили заманы апарылмыш группашдырманы шәрһ едәк:

Истисмарчы синифләринн нұмајәндәләри		Истисмар олунап синифнн нұмајәндәләри	
Чарни өмги	Милли бур-жуазия иә онун әлалты-лары	Ингилабчы фәһлә сурәтләри	Зәһмәткеш кәид-ли сурәтләри
Кенерал-губер-натор	Рубен Агамјан	Володин	Аллаһверди
Полисејстер	Һајказ	Ејваз	Имамверди
Мәһкәмә содри	Әмираслан бәј	Арам	Сона
Прокурор	Баһадыр бәј	Исаг	Набат
	Ахунд	Аршаг	Күләсүм
		Бахшы	

Белә бир группашдырмадан сонра шакирдләр һәм кон-фликтли тәрәфләри, һәм дә бир группан олан сурәтләри мұ-гајисә едирләр. Әввалчә, Агамјан—Ејваз, Губернатор—Воло-дин, һајказ—Арам, Баһадыр бәј—Бахшы вә башга сурәтләр гаршылашдырылыр, сонра икә Володин—Ејваз,—Бахшы, Аллаһверди—Имамверди—Арам, Агамјан—Саламов—Баһа-дыр бәј сурәтләрнннн охшар вә фәргли чәһәтләри ајдылаш-дырылыр. Нөвбәти дәрә үчүн шакирдләрин мұгајисәдән ис-тифадә етмәк бачарыгыны јохламаг мәгсәди илә онлара аша-гыдакы мөвзулардан бириннн сечиб ишләмәји тапшырырам:

1. «1905-чи илдә» пјесиндә чаризминн икиүзлү сијасәтиннн ифласы.
2. «1905-чи илдә» пјесиндә ингилабчы фәһлә сурәтләри.
3. «1905-чи илдә» пјесиндә халглар достлугунун тәрән-пүмү вә б. к.

Ардычыл вә дүзкүн сечилмиш мұгајисәләр һәм шакирд-ләрин билијинә истинад едәрәк јенинн арашдырыб тапмаг габилитәтинн артырыр, һәм дә образларын сәчијјәви чәһәт-ләриннн мұәјјәнләшдирирмәкдә онлара истигамәт верир.

Мұгајисәли тәһлил шакирдләрин арашдырычылыг габил-итәтинн артырдыгы вә онларын биликләри арасында мән-тиги әлагә јаратдыгы үчүн мән, ондан јалпыз сурәтләринн сәчијјәләндирилмәсиндә дејил, һәмчиннн әдәби әсәрләринн мөвзү, һадисә вә гурулушча јахын нөвләрнннн тәһлилиндә дә кешш истифадә едирәм.

Ч. ГАСЫМОВ,
Исмайллы району Мүдрү көнд
мактабинин мүүллени.

VII СИНИФДЭ ЖЫГЧАМ ИФАДЭНИ НЕЧӨ АПАРЫРАМ

Билдиниз ким, шакирдлерин шифаһи вә жазылы иш-лерини инкишаф етдирмәк. Азербайжан дилиндән алдыглары нәзәри билдин тәчрүбәдә тәтбиғи ишини вәзијјәтнини јох-ламағ, һәм дә онлары коммунист әхлағы руһунда тәрбијә ет-мәк ишиндә ифадә жазылары әһәмијјәти бөјүкдүр.

Жазыја башламадан габағ жаздырачағым мәтнин сечир, ифадә жазынын һансы нөвүндән истифадә едәчәјимни, мөвзу илә әлағәдар әјани вәсантин һазырланмасыны вә с. мүүјјән-ләшдирирәм.

VII синифдә «Асланын вә’ди» мәтнини јығчам ифадә јаз-дырмағ мәгсәди илә биринчи дәрә саатында Сосиалист Әмәји Гәһрәманы, адлы-санлы бәнна Аслан Османовун шәклини синифә кәтирирәм. Шакирдләрә дејирәм ки, көрдүјүңүз бу шәкил Сумгајыт шәһәриндә јүзләрлә көзәл биһалар тикмиш, бизим һәмјерлимиз Аслан Османовун шәклидир.

Сонра мәтнин учадан, сәлис вә рәван бир шәкилдә бир дә-фә охујурам, өзүм охудугдан сонра 1—2 нәфәр шакирдә мәт-нин мәзмунуны нағыл етдирирәм. Сонра мәтидә олан «ин-шаатчылар», «тәнбәлләр», «гајыдолу», «имтаһан», «ачыдил» вә с. кими жазылышы инсбәтән чәтнин олан сөзләри тахтаја жазыб изаһ едирәм.

Чәтнин сөзләрин изаһы гуртардыгдан сонра шакирдлерин фәал иштиракы илә сәрләвһәләр шәклиндә коллектив план тәртиб етмәк үчүн ашағыдакы суаллары верирәм:

С. Уста Муса нә чүр бәнна иди?

С. Сәһбәт дүшәндә кәнч иншаатчылар уста Муса һаг-гында нә дејирдиләр?

С. Уста Муса әслиндә һансы хасијјәтләрә малик иди?

С. Сумгајыта иншаат ишинә кәлдији күндән Асланы ки-мин сәрәпчамына вердиләр?

С. Уста Муса тәзә шакирдини диггәтлә нәзәрдән кечириб она нә деди?

С. Өз гүввә вә ифадәсинә инанан Аслан уста Мусаја нә чаваб верди?

Мәтнин демәк олар ки, мәзмунуны әһәтә едән бу суалла-ра анд шакирдләрдән чаваб алдыгдан сонра белә бир план тәртиб олунар:

1. Уста Мусанын тәчрүбәли бир бәнна олмасы.

2. Кәнч иншаатчыларын уста Муса һаггында дедикләри.

3. Уста Мусанын хасијјәтләри.

4. Уста Мусанын тәзә шакирдини имтаһана чәкмәси.

5. Асланын уста Мусаја чавабы (Асланын вә’ди).

План тәртиб едиләндән сонра мәтнин плана әсасән 1—2 нәфәр шакирдә сөјләдирәм. Шакирдләр мәтнин нағыл едәр-кән һансы јерләри бурахырлар? Әсас мәсәләләри икинчи дә-рәчәли мәсәләләрдән фәргләндирә билирләрми? вә с.

Шакирдләр үчүн һеч бир гаранлығ вә чәтнин мәсәлә гал-мамагдан өтрү план тәртибиндән сонра мәтнин јенидә бир дәфә дә ифадәли охујурам. Бүтүн бу мәрһәләләри кечәндән сонра шакирдләр икинчи саатда ифадәни јазмаға башлајыр-лар.

Жазы заманы шакирдләри нәзәрәтсиз гојмурам, парталар арасы кәзәрәк, онлары суалларына чаваб верир вә чәтинлик чәдикләри мәсәләләрдә онлара көмәк едирәм.

Шакирдлерин суалларына вердијим чаваблары вә етдијим көмәкликләри елә бир тәрздә апарырам ки, бу иш башга ша-кирдләрә мане олмасын. Бу заман шакирдләр абзасын көз-ләнилмәси, васитәсиз нитгин жазылышы вә с. һаггында суал-лар верирләр.

Жазы иш гуртардыгдан сонра дәфтәрләри јығыр вә ша-кирдлерин бурахмыш олдуглары сәһвләри тәсһиһ едирәм.

Дәфтәрләри тәсһиһ едәркән мән жазынын мәзмунуна, гу-рулушуна, орфографик вә үслуб сәһвләринә фикир верирәм, һәм дә чалышырам ки, вердијим гијмәт даһа дүзкүн вә об-јектив олсун.

Ән јахшы жазылары нүмајиш етдирдикдән сонра башга-ларынын сәһвләрини тәһлил едиб «2» гијмәт алмыш ша-кирдлерин бурахдыглары сәһвләр вә бунларын арадан гал-дырымасы үчүн јоллар көстәрирәм.

Ө. ФЭРЭЧОВ.

ГРАММАТИК МЭФҲУМЛАР СИСТЕМИНИ ШАКИРДЛЭРЭ НЕЧЭ ӨЈРЭТМЭЛИ

Грамматик мэфһум дилдә объектив олараг мөвчуд олан грамматик һадисәләрини әң мүһүм әламәтләриниңи үмумиләшмиш шәкилдәки ин'икасыдыр. Грамматик мэфһумлар өз мәзмун вә һәчмләринә көрә мүхтәлифдир.

Грамматик мэфһумлар бир-бири илә диалектик әлагәдәдирләр. Олар үзви сурәтдә мүхтәлиф тәриф вә гајдаларын тәркибинә дахил олур вә грамматика елминин мэфһумлар системини јарадыр.

В. И. Ленин јазыр: «Инсан мэфһумлары һәрәкәтсиз дејилдир, әксинә даим һәрәкәт едирләр; бири-биринә кечирләр, бир рәнkdән башгасына кечирләр, бунсуз олар чанлы һәјәты әкс етдирә билмирләр. Мэфһумларын тәһлили, онларын өјрәнилмәси, «онларла әмәлијјат көстәрмә сәнәти» (Епкелс) һәмишә мэфһумларын һәрәкәтинин, онларын әлагәсинин, онларын бир-биринә гаршылыгы кечидинин өјрәнилмәсини тәләб едир».¹ Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, диқәр елм сәһәләриндә олдуғу кими, Азәрбајчан дили курсунда да ону тәшкил едән мэфһумлары ајры-ајрылығда шакирдләрини мәнимсәмәләри кифәјәт дејил. Мэфһумлар шакирдләрини шүурунда мүрәккәб, һәм дә мәнтиғи чәһәтдәки низамлы систем јаратмалыдыр. Н. Г. Чернышевскинин ашағыдакы сөзләри бу чәһәтдән чох марағлыдыр. О јазыр: «Аз вә ја чох дәрәчәдә кениш билликләрә малик олмағ һәлә надир һадисә вә мүстәсна һал дејил... мөһкәм вә аһәнкдар көрүшләр системинә малик олмағ даһа мүһүмдүр»². Әлбәттә, бу о демәк дејил ки, ајры-ајры грамматик мэфһумларын өјрәнилмәсинә бир о гәдәр дә еһтијач јохдур. Әксинә, шакирдләрини грамматик нәзәријјәни бүтөвлүкдә дәрк етмәләри үчүн ајрыча грамматик мэфһумун мәнимсәнилмәси сон дәрәчә мүһүмдүр. Бунсуз мэфһумлар системинә һанл олмағ мүмкүн дејил. Ф. Епкелс «Тәбиәтин диалектикасы» әсәриндә јазыр: «Ајры-ајры һадисәләри баша дүшмәк үчүн биз онлары үмуми әлагәләр системиндән

¹ В. И. Ленин, Философияте тетради. Москва, Госполитиздат, 1947, стр. 237.

² Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. III, Москва, Госполитиздат, 1947, стр. 769.

ајрымалы вә тәчрид едилмиш шәкилдә нәзәрдән кечирмәли-јик»¹.

Грамматик мэфһумлар системини даһа шүурулу дәрк едилмәси јолларыны мүәјјәнләшдирәркән, һәмишә бу вә ја диқәр мэфһумун башгасына олан мүнәсибәти, әлагә дәрәчәси нәзәрә алынмалы, өјрәнилән мэфһумун һансы мэфһумларла даһа јахын әлагәдә олдуғу, һансы мэфһумларла даһа узағ әлагәдә олдуғу дүрүстләшдирилмәлидир. Бунсуз шакирдләр бөјүк үмумиләшдирмәләр етмәјә алышдырмағ олмаз. Сөзүн тәркиби, исим, сифәт, сәј, әвәзлик, фе'л, зәрф, гошма, бағлајычы, һида, әдат кими мэфһумлар арасындакы үмуми вә хүсуси чәһәтләри мүәјјәнләшдирмәдән, онлар арасындакы әлагәләри ашкара чыхармадан морфолокија мэфһумуну ајдынлашдырмағ олмаз. Бу мэфһумларын һәр бири бир сыра мэфһумларын вәһдәтиндән ибарәтдир. Мәсәлән, шакирдләр сифәт мэфһумуну өјрәндикдә белә мэфһумлар системи илә растлашырлар. Әшјанын рәнкини, дадыны, һәчмини, кејфијәтини билдирән сифәтләр, сәдә, дүзәлтмә, мүрәккәб сифәтләр, исимләрдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр, фе'лләрдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр, мүрәккәб сифәтләри орфографиясы, әсли сифәтләр, һисби сифәтләр, сифәтләри ади, азәлтма вә чохалтма дәрәчәләри вә с. Мүәллим һәр шејдән әввәл, сифәтин әң үмуми, әң кениш вә халис сәсифиқ мэфһумуну шакирдләрини шүурунда һәкк едир. Бунка сифәтин ајры-ајры чәһәтләрини исимлә мүгајисәдә һанл олмағ олар.

Шакирдләр сифәтин мэфһумлар системини өјрәнмәклә, онлар һәм јени мэфһумларла, һәм дә һәлә ибтидан мәктәбдән мә'лум олан мэфһумларла үзләширләр. Бундан башга онлар көрүрләр ки, сифәти тәшкил едән мэфһумларын бир гисми исимлә һеч бир мүнәсибәти јохдур (мәсәлән: сифәтин дәрәчәләри), икинчи гисим мэфһумлар арасында нәсә бир мүштәрәклик вардыр (мәсәлән: исими вә сифәтин гурулушча һөвләри), үчүнчү гисим мэфһумлар диқәр мэфһумларла јалһыз өзүнүн даһа үмуми чәһәтинә көрә бу вә ја диқәр дәрәчәдә әлагәдәдир. (мәсәлән: көк вә шәкилчи).

Белә тәһлил һәр һансы грамматик мөвзуја дахил олан грамматик мэфһумлар системини өјрәнилмәси методикасыны дүзкүн гурмағ үчүн чох әһәмијјәтлидир. О, мүәллимә имкән верир ки, мэфһумлар системини өјрәнәркән даһа чәтин һәлгәләри ајрысын; дүзкүн методик үсуллар мүәјјәнләшдирсин; белә үсулдан мүәјјән системә дахил олан вә дилчилик ел-

¹ Ф. Энгельс, Диалектика природы, Москва, Госполитиздат, 1950, стр. 184.

минин башга мэфһумлары илә мўәҗҗән шәкилдә әлагәләнән бу вә ја дикәр мэфһумун нәзәрән кечирилмәсиндә даһа сә-мәрәли истифадә етмәк олар.

Мәктәб морфолокијасына дахил олан грамматик мэфһум-лары онларын тәдрисдә давамлылыг дәрәчәсинә кәрә үч гру-па аҗырмаг олар. Биринчи група елә грамматик мэфһумлар дахилдир ки, бунларын өҗрәнилмәси бир грамматик мөвзу даирәсиндә битмир, әксинә бүтүн морфолокија курсу боју давам едир. Белә мэфһумлара көк вә шәкилчиләри дахил етмәк олар. Бу мэфһумлар, демәк олар ки, морфолокија дәрсләринин һәр бириндә иштирак едир. Һәмни мэфһумлар-ын хүсусијәти бундан ибарәтдир ки, онларын мәзмуну ша-кирдләрин шүүрунда кет-кедә даһа чох зәнкииләшир. Мүх-тәлиф нитг һиссәләринин өҗрәнилмәси илә әлагәдар олараг бу мэфһумларын тәкрар едилмәси онларын даһа әсаслы дәрк едилмәсинә сәбәб олур.

Ј. А. Самарин чох доғру олараг јазыр ки, «...өҗрәнилән һадисәјә мүхтәлиф чәһәтләрдән јанашмаг имканы әсил ан-ламаны тә'мин едир».¹

Көк вә шәкилчи мэфһумларына мүхтәлиф чәһәтләрдән ја-нашмаг имканы морфолокија курсунда кенишдир. Бу мэф-һумлары шакирдләрин шүүрлу дәрк етмәси үчүн һәр чүр имкан вардыр. Доғрудан да шакирдләр мүхтәлиф нитг һис-сәләринин өҗрәндикчә һәмни нитг һиссәләринә дахил олан сөзләрин көк вә шәкилчиләрә аҗрылдыгыны (мәсәлән, исимләрдә: дағ-лыг, гур-гу, јатаг-хана; сифәтләрдә: јағ-лы, јор-гун, гәһвә-ји; фе'лләрдә: диш-лә-мәк, бир-ләш-мәк, дил-лән-мәк; зәрфләрдә: сүр'әт-лә, уча-дан, јаваш-ча вә с.), сөз көкләринин мә'начә-шәкилчи гәбул едиб-етмәмәсинә кәрә мүхтәлиф группара бөлүндүјүнү (мәсәлән, әшја билди-рәнләр исим, әшјанын әләмәтинин билдирәнләр сифәт, әшја-нын кәмијјәтинин билдирәнләр сәј, әшјанын һәрәкәтинин билдирәнләр фе'л, әләгә јарадан сөзләр бағлајычы адлакыр, әсас нитг һиссәләри шәкилчи гәбул едир, көмәкчи нитг һис-сәләри исә јох), һабелә шәкилчиләрин көкләрә гошулараг әмәлә кәтирдикләри мә'наларә кәрә сөздүзәлдичи вә сөздә-јишдиричи шәкилчиләрә аҗрылдыгыны, көкләрин мә'насындан асылы олараг мүхтәлиф шәкилчиләрин ишләнмә даирәсинин мүхтәлиф (мәһсулдар вә гејри-мәһсулдар) олдуғуну, -чы, -лыг, -лы, -ла кими шәкилчиләрин ишләнмә даирәсинин кениш, -лаш, -кил, -хана кими шәкилчиләринки исә мәһдуд олдуғуну

¹ Ю. А. Самарин. О системности и подвижности знаний учащихся IV класса. жур «Начальная школа», 1953, № 3, стр. 14.

тәкчә нәзәри чәһәтдән јох, һәм дә практик олараг ајдын дәрк едирләр.

Беләликлә, морфолокија курсунун тә'лимни сәјәсиндә ша-кирдләр өҗрәниләр ки, 1) көк сөзүн әсас мә'насыны билди-рән шәкилчисиз һиссәсидир; 2) гапы, су сөзләри исим, гара, ағ сөзләри сифәт, мән, сән сөзләри әвәзлик, бир, ики сөзләри сәј, гач, јаз сөзләри фе'л, ашагы, јухары сөзләри зәрф, үчүн, өтрү сөзләри гошма, вә, каһ сөзләри бағлајычы, мәкәр, тәки сөзләри әдат, һејиф, аман сөзләри инада олса да, бунларын һамысы көк мэфһумунда бирләшир, демәли, көк мэфһуму һәчмчә нитг һиссәләринә кәрә даһа кенишдир; 3) көк сөзүн әсасыны тәшкил едир; 4) көк сабит галыр, дәјишмир; 5) бир сөз көкү мүхтәлиф шәкилчиләр гәбул едә биләр. Шәкилчилә-рә кәлдикдә шакирдләр сөздүзәлдичи шәкилчиләр, сөздәјиш-диричи шәкилчиләр, өн шәкилчиләр, сон шәкилчиләр кими мэфһумлар системи илә үзләширләр. Бунларын тәдриси сәјә-синдә шакирдләр өҗрәниләр ки, 1) шәкилчи мэфһуму даһа үмумидир, о, мүхтәлиф мәзмунлу шәкилчиләри өзүндә бир-ләшдирир; 2) шәкилчи сөзүн грамматик вәзифә дашыјан вә көкдә мўәҗҗән дәјишклик јарадан һиссәдир; 3) шәкилчиләр сөздә тутдуғлары јерләринә кәрә 2 чүр—өн шәкилчи, сон шә-килчи олур; 4) шәкилчиләр көкләрдә әмәлә кәтирдикләри лү-гәти вә грамматик мә'наларына кәрә исә сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләрә аҗрылыр. Мүхтәлиф мэфһумлар мәктәб грамматикасынын бүтүн мэфһумлар системинә мұна-сибәтдә кәтүрүлмәли вә бу нөгтеји-нәзәрән дә тә'лим методу мўәҗҗәнләшдирилмәлидир. Мәсәлән, «Сөз вә онун тәркиби» мөвзусуна дахил олан мэфһумлар системинин мәнимсәнил-мәси јоллары конкрет олараг нәдән дүзәлир? Бу мэфһумла-рын мәзмуну үзрә ишчә нечә тәшкил етмәли ки, һәмни мэф-һумлар дикәр грамматик мэфһумлар системинә мөһкәм да-хил олсун, онлар һәгигәтән шакирдләр тәрәфиндән шүүрлу мәнимсәнилсин? Бу мэфһумлар бизим бөлкүмүзә кәрә би-ринчи група дахилдир.

V синифдә «Сөз вә онун тәркиби» мөвзусу үзрә мэфһум-лар системинин өҗрәнилмәси заманы тохунулачаг биринчи мәсәлә Азәрбајчан дили грамматикасынын тәдриси мәгсәдлә-ринин тә'лим мәсәләләри илә әлагәләндирмәкдән ибарәтдир.

«Сөз вә онун тәркиби» мөвзусунда бир тәрәфдән, Азәрбај-чан дилинин лүгәт тәркибинин зәнкиилији һаггында, чәмијјә-тин, сәнајенин, кәнд тәсәррүфатынын, техникалык, мәдәниј-јәтин инкишафы илә әлагәдар олараг дилин лүгәт тәркиби-нин артмасы вә зәнкииләшмәси имканлары һаггында шакирд-

лэрэ анлажыш вериллр, дикэр тэрэфдэн, үмуми шәкилдә сөзүи мә'налы һиссәлэри һаггында вә нәһажәт, сөзүи әсас вә шәкли һиссәси һаггында шакирдлэрини тәсәввүрү тәкрар едиллр вә дәринләшдириллр. Сонралар, нитг һиссәлэри өјрәнилдикчә, көк вә шәкилчи мәфһумлары һаггында шакирдлэрини тәсәввүрү даһа да дүрүстләшдириллр, кенишләндириллр.

Нитг һиссәлэрини мә'нача вә гурулушча һөвләрини, һа-белә һәр бир нитг һиссәсини өзүнә мәхсус сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләрини тәдриси заманы мүәллим көк вә шәкилчи мәфһумларына мүрачнәт етмәли олур. Нитг һиссәлэрини өјрәнилмәси мүддәтиндә мүхтәлиф мә'налы сөз көкләри вә сөз көкләринә гошулараг чүрбәчүр мә'налар әмәлә кәтирән мүхтәлиф шәкилчиләр онларын көзү өшүндән кәлиб кечир. Мәсәлән, шакирдләр көрүрләр ки, исим адланан сөзләр мә'нача мүхтәлиф группара (иссан, һејван, һәшәрат, битки, чисим, тәбиәт һадисәлэри, хәјали әшја адлары вә саир билдирән) бөлүнүр. Сифәт адланан сөзләр әшјаныи рәкинни, дадыны, һәчмини, кәјфијјәтини вә саир билдирән группара, сајлар мигдар вә сыра, фе'лләр һәрәкәт, һал вә саир билдирән группара ајрылыр. Шәкилчиләр һаггында да ејни сөзлэри демәк олар. Шакирдләр ишни кедишиндә көрүрләр ки, шәкилчиләр өз вәзифәләринә вә тә'сир даирәләринә көрә сон дәрәчә мүхтәлифдир. Әкәр шәхс шәкилчиләри бир чох нитг һиссәсинә гошула билирсә, мәсдәр шәкилчиләри јалпыз фе'лдәрә гошулуру вә ја һал шәкилчиләри исимләрдән башга, сифәтләрә, сајлара, әвәзликләрә вә мәсдәрләрә гошула билирсә, дәрәчә шәкилчиләри јалпыз сифәтләрә артырыла биләр. һәм да бу шәкилчиләр гошулдуглары сөзләрдә чүрбәчүр мә'налар әмәлә кәтириллр. Мүәллимин вәзифәси шакирдлэрини дигтәтини систематик вә планлы шәкилдә бүтүн бу мәһзәрәјә чәлб етмәклән, үмумиләшдирмәләр етмәклән вә нәтичәләр чыхармагдан ибарәтдир. Бурада тәһлил, мүгајисә, индуксија вә дедуксија, системләшдирмә кими методик үсулларын тәтбиги көзәл нәтичәләр вериллр. Бу дәрәни практик һиссәсиндә чалышма вә ја чалышмалар системи тәтбиг едилмәлидир ки, онлар шакирдлэрини тәфәккүрүнү фәаллашдырсын.

Иккинчи групп мәфһумлар биринчи групп мәфһумлардан онула фәргләниллр ки, белә мәфһумлар бүтүн морфолокија системиндә ишләниллр, јалпыз һәчмчә кениш бу вә ја дикәр грамматик мөвзу дахилиндә, башлыча олараг бу вә ја дикәр нитг һиссәси дахилиндә группашыр. Белә мәфһумлары һөв шәкил, тәрз, мәсдәр вә саир мәфһумлар дахилдир. Бу мәфһумлар биларын шакирдләр тәрәфиндән шүүрлу дәрк едил

мәләри чәһәтдән һисбәтән һис шәраитдәдир, зира онларын өјрәнилмә мүддәти гыса олур, јәни онларын өјрәнилмәси баглы олдулары бу вә ја дикәр грамматик мөвзунун тәдриси илә да гуртарыр; иккинчиси да, онлар бир грамматик бөлмәдә «һапандылары» үчүн мүхтәлиф әлагәләр системинә дахил едилә билмир, бу исә онларын дәриндән мәһимсәнилмәсинә јардым етмир.

Иккинчи групп анд грамматик мәфһумлар системини өјрәнилмәси методикасынын хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, белә мәфһумлар мүәллимдән дикәр мөвзуларын тәдриси илә әлагәдар олараг, онларын планәүјгун тәкрарыны тәләб едилр. Әкәр мүәллим бу мәфһумлар системини мүнтәзәм вә планәүјгун тәкрарыны тәшкил етмәсә, о заман шакирдлэрини шүүрунда онларын мәзмуну артмајачаг вә ола билсин ки, һәтта өјрәндиклэри тамамилә јаддан чыхачагдыр, чүнки бу һалда онларын даһа дәриндән дәрк едилмәсинә јардым едән тәбини шәраит јохдур.

Мәсәлән, мәсдәр мәфһумуну һәзәрдән кечирәк. Мәсдәр фе'л бәһсиндә ајрыча бир параграф тәшкил едилр, сонракы дәрәләрдә тәкрар едилмир. Мәсдәр, үмумијјәтлә, фе'лин заман, шәхс, кәмијјәти һәзәрә алмадан һәрәкәт билдирән шәклидир. Башга сөзлә, мәсдәр һәрәкәтини дашлашмыш шәклидир. Она көрә да фе'лин дикәр шәкилләриндән фәргли олараг, мәсдәрләрә заман, шәхс шәкилчиләри артырмаг олмур. Дашлашдыгы үчүн исә исимләр кими һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул едилр. Мәсдәрини бу хүсусијјәтлэри дикәр грамматик мәфһумларла әлагәдар ашкара чыхарылыр вә тәкрар едиллр. Фе'лин гурулушча, мә'нача һөвләри, тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр, тәсдиг вә инкар фе'лләри өјрәниләркән мүәллим мәсдәр мәфһумуну шакирдлэрини шүүрунда мөһкәмләтмәк мәгсәди илә белә суал-чаваб үсулундан истифадә едилр:

Мүәллим. *Јаз, көр, дүш* сөзлэри гурулушча нечә фе'ллардир?

Шакирд. *Јаз, көр, дүш* сөзлэри гурулушча садә фе'лләрдир.

Мүәллим. Ким һәмни фе'лләри мәсдәр шәклинә салар?

Шакирд. *Јазмаг, көрмәк, дүшмәк.*

Мүәллим. Бәс *Јагла, динлә, шәрһ ет, шад ол* сөзлэри гурулушча нечә фе'лләрдир?

Шакирд. *Јагла, динлә* сөзлэри гурулушча дүзәлтмә, *шәрһ ет, шад ол* сөзлэри исә мүрәккәб фе'лләрдир.

Фе'лләрини мә'нача һөвләри да мәсдәр шәкли илә әлагәләндириллр.

Мүэллим. Газыг, жуун, чэкиш, кэздир сөзлэри мәнча фе'лин һансы нөвлэридир?

Шакирд. Мәнча газыг сөзү фе'лин мәнчул, жуун сөзү гајыдыш, чэкиш сөзү гаршылыг, кэздир сөзү ичбар нөвүдүр.

Мүэллим. Ким бу сөзлэри мэдэр шәклиндә ишлэдәр?

Шакирд. Газылмаг, жуунмаг, чэкишмәк, кэздирмәк.

Мүэллим тәсирли вә тәсирсиз, тәсдиг вә инкар фе'ллэрини дә мэдэр шәкли илә бу гајдада әлагәлэндирдикдән сонра дөјиләнләрә јекун вурур: фе'ллэрини гурулушча вә мәнча нөвүндән, һабелә тәсирли вә тәсирсиз, тәсдиг вә инкарындан асылы олмајараг, онлар мэдэр шәкилчиләри габул едә билир. Әксинә, мэдэр шәклиндә олан фе'лләр гурулушча ја садә, ја дүзәлтмә, ја да мүрәккәб, мәнча ја мәнчул, ја гајыдыш, ја гаршылыг, ја да ичбар олур. Мэдэрләр һәм дә тәсирли, јахуд тәсирсиз, тәсдиг, јахуд инкар олур.

Беләликлә, шакирдләр мэдэрлэрини фе'л олдугуну, јәни онларын да һәрәкәт билдирмәсини, фе'ллэрини бир шәкли олдугуну дәрк едирләр. Лакин бу ишин бир тәрәфидир, јалныз бу хүсусијјәтләрә көрә мэдэри там мәншәмәнилмиш һесап етмәк олмаз. Мэдэр мәфһумунун башга бир мүһүм әләмәти фе'лин шәкилләри илә әлагәдә ашкара чыхарылыб өјрәнилир вә мөһкәмләндирилик. Бу әләмәтләр фе'лин дикәр шәкилләриндән фәргли олараг мэдэрлэрини заман, шәхс вә кәмијјәт билдирмәмәсидир. Мэдэрләрдә заман аңлајышынын јохлуғуну ајдылашдырмаг үчүн, о фе'лин хәбәр шәкли илә, шәхс вә кәмијјәт мәфһумларынын јохлуғу илә фе'лин бүтүн шәкилләри илә мүгајисә едиллиб нәтичә чыхарылыр.

Мүэллим. Алды, алыр, алачаг сөзлэри фе'лин һансы шәклидир?

Шакирд. Алды, алыр, алачаг сөзлэри фе'лин хәбәр шәклидир.

Мүэллим. Алды, алыр, алачаг сөзлэри фе'лин һансы заманларында ишләнмишдир?

Шакирд. Алды сөзү фе'лин кечмиш, алыр сөзү индик, алачаг сөзү кәләчәк заманында ишләнмишдир.

Мүэллим. Бу сөзләрдә заман шәкилчиләри һансылардыр?

Шакирд. Бу сөзләрдә-ды,-ыр,-ачаг заман шәкилчиләридир.

Мүэллим. Алды фе'лин мэдэр шәклинә салмаг үчүн нә етмәк лазимдыр?

Шакирд. Алды фе'лин мэдэр шәклинә салмаг үчүн онун сонундакы-ды заман шәкилчисини атмаг, фе'лин көкүнә-маг шәкилчисини әләвә етмәк лазимдыр.

Мүэллим. Алмаг мэдэриндә заман шәкилчиси вармы?

Шакирд. (дүшүнүр). Јохдур.

Мүэллим мүгајисәдән алынған нәтичәјә јекун вурур: фе'лин хәбәр шәкли заман шәкилчиләри васитәсилә дүзәлир, мэдэрләрдә илә белә шәкилчиләр олмадығындан, орада заман аңлајышы да олмур. Сонунда заман шәкилчиси олан фе'лләрә мэдэр шәкилчиләри артырмаг олмаз. Демәли, мэдэрләри фе'лин хәбәр шәклиндән фәргләндирән башлыча әләмәтдән бири онун заман аңлајышы билдирмәмәсидир.

Мэдэрини шәхсә вә кәмијјәтә көрә дәјишмәмәси фе'лин шәкилләри илә мүгајисәдә ашкара чыхарылыр. Бу ишләрдән сонра мүэллим мэдэрини исимләр кими һалланмасы вә мәнсубијјәт шәкилчиси габул етдијини, бунунла да мэдэрини дикәр шәкилләрдән фәргләндијини шакирдләрә сөјләјир.

Мүэллим. Көр вә көрмәк фе'ллэрини дәјишмә системи арасында нә фәрг вар?

Шакирд. Көр фе'ли замана, шәхсә вә кәмијјәтә көрә, көрмәк фе'ли илә һала вә мәнсубијјәтә көрә дәјишир.

Мүэллим көр вә көрмәк типли бир ичә сөзү дәјишмәји шакирдләрә тәклиф едир. Сонра мэдэрини тәрифи јенидән сөјләшилир. Даһа сонра шакирдләри орфографија лүғәти үзәриндә ишләтмәк олар. Шакирдләр лүғәтдә фе'ллэрини һансы шәкилдә вә формада верилдијини сөјләјирләр. Бурада мэдэрлэрини исимләрә мүгајисә едилмәси мәсләһәтдир.

Үчүнчү груп мәфһумлара елә мәфһумлар аңдир ки, онлар нә бүтүн морфолокија курсу боју, нә дә бир мөвзу чәрчивәсиндә тәкрар едилир, булар морфолокијанын аз чох әһәмијјәтли олан һиссәсини өјрәнилмәси мүддәтиндә нәзәрдән кечирилик. Булара грамматик кәмијјәт, һал вә саир мәфһумлар дахилдир. Онлара бүтүн иптг һиссәләриндә тәсадүф едилмир. Белә грамматик мәфһумлар онларын шакирдләр тәрәфиндән мәншәмәнилмәси чәһәтдән орта вәзијјәтдәдир. Доғрудан да, әкәр көк вә шәкилчи мәфһумларына биз бүтүн иптг һиссәләрини өјрәнилмәсиндә тәсадүф едирикә, тәрз, шәкил, мэдэр мәфһумлары јалныз фе'л бәһсиндә, һал, кәмијјәт мәфһумлары исим, сифәт, сәј, әвәзлик вә фе'л бәһсләриндә тәдрис едилир.

Үчүнчү група мәхсус мәфһумларын өјрәнилмәси методикасынын хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, бу мәфһумлар бир чох һалларда мүгајисә јолу илә өјрәнилә билир, чүнки мүвафиг мәфһумлар мүхтәлиф иптг һиссәләриндә ашкара чыхыр.

Һал, кәмијјәт мәфһумларына дәрәлиқдә тә'риф верилмир, онлар практик оларағ өјрәшилир. Кәмијјәт мәфһуму исимләрдә тәк вә чәм ады алтында, әвәзлиқк вә фе'лләрдә кәмијјәт шәхсләр үзрә өјрәшилир. Сајларда кәмијјәт, үмумијјәтлә, миғдар билдирән сөзләр кими тәдрис едилир. Грамматик кәмијјәт мүхтәлиф нитг һиссәләриндә мүхтәлиф шәкилдә тәзаһүр едир. Мәсәлән, исимләрдә чәмлик үч јолла—грамматик *-лар, -ләр, -лығ, -лик, -лүғ, -лүк* шәкилчиләри васитәсилә), лексик (кәмијјәтчә чоһлуг сөзүн өз мә'насында олур: *ун, орду, халғ* вә с.) вә аналитик (исимләрин әввалинә сај артырмағла: *5 китаб, 10 дәфтәр* вә с.) јолла дүзәлир. I вә II шәхс әвәзлиқләриндә чәмлик лексик јолла (мәсәлән: *мән—тәк, биз—чәм, сән—тәк, сиз—чәм*), III шәхс әвәзлији вә бә'зи дикәр әвәзлиқләрдә чәмлик *-лар, -ләр* шәкилчиси васитәсилә (мәсәлән: *о—тәк, онлар—чәм, ким, бә'зи—тәк, кимләр, бә'зиләри—чәм*) әмәлә кәлир. Сифәтләрдә әләмәтин кәмијјәти грамматик вә аналитик јолла (мәсәлән: *јашылымыл, јашыл тәһәр—сифәтин азалтма дәрәчәси, јамјашыл, лап јашыл—сифәтин чоһалтма дәрәчәси*) јарадылыр. Сајларда кәмијјәт јалныз лексик јолла дүзәлир, јә'ни сај адланан сөзләрин өзләриндә кәмијјәт мә'насы вардыр. Фе'лләрдә кәмијјәт, әсасән, шәхс шәкилчиләри васитәси илә (мәсәлән, *кедирәм, кедирсән—тәк, кедирик, кедирсиниз—чәм*) тәзаһүр едир. Кәмијјәт дедикдә онун тәк вә чәм, аз вә чоһ кими ики чәһәти олдуғуну, һабелә онларын мүхтәлиф нитг һиссәләриндә чүрбәчүр шәкилдә мејдана чыхдығыны шакирдләрин дәрк етмәси үчүн мүәллим мүгајисә үсулундан истифада едир.

Мүәллим. Ким тәк һалда олан *саат* сөзүнү чәм шәклинә салар?

Шакирд. *Саатлар.*

Мүәллим. Тәк һалда олан *мән, сән* әвәзлиқләринин чәми нечә олар?

Шакирд. *Биз, сиз.*

Мүәллим. *Кетмәк* фе'лини индики замағда I вә II шәхсин тәкинә вә чәминә көрә дәјишин.

Шакирд. *Кедирәм, кедирсән, кедирик, кедирсиниз.* Мүәллим алынған чаваблары ики сүтунда лөвһәјә јаздырыр вә шакирдләрә белә бир еуал верир:

— Бу сөзләр һансы нитг һиссәләринә мәхсусдур вә онларын чәми нечә јарашмышдыр?

Шакирдләр сөзләри нәзәрдән кечирирләр, бир-бири илә мүгајисә едиб чаваб верирләр:

— *Саат* сөзү исимдир, онун чәми-лар шәкилчиси васитәсилә әмәлә кәлмишдир. *Мән, сән* сөзләри әвәзлиқдир, онларын

чәми шәкилчиси дүзәлмишдир. *Кетмәк* сөзү фе'лдир, I шәхсин тәки-әм, чәми-ик, II шәхсин тәки-сән, чәми-синиз шәкилчиси васитәсилә дүзәлмишдир.

Мүәллим. Бу сөзләрин тәк вә чәми арасында нә кими ошар вә фәрғли чәһәтләр вардыр?

Шакирд. Бу сөзләр арасында ошар чәһәт бундан ибарәтдир ки, I сүтундакы сөзләрин һамысы кәмијјәтчә тәкдир, II сүтундакылар исә чәмдир. Бу сөзләр арасында фәрғли чәһәт бундан ибарәтдир ки, онлар мүхтәлиф нитг һиссәләринә мәхсусдур. Исим вә фе'лдә чәмлик шәкилчи васитәсилә, әвәзлиқдә сөз васитәсилә дүзәлмишдир.

Мүәллим јерин кәлдикчә дикәр нитг һиссәләриндә дә тәклик вә чәмлик, азалтма вә чоһалтма мәфһумларыны грамматик кәмијјәт мәфһуму илә әләгәләндирир.

Бүтүн дил һадисәләри диалектик вәһдәт тәшкил едәрәк, бу вә ја дикәр дәрәчәдә бир-бириндән асылы олдуғундан, шакирдләрин шүүрунда бу әләгәләрин јарадылмасы грамматик гануналарын, бу гануналарын ни'кас етдикләри гајда вә тәрифләрин шүүрлу дәрк едилмәси үчүн ән јахшы шәраитдән бирдир. Габағчыл Азәрбајчан дили мүәллимләри дәрәһазырлашаркән, мүхтәлиф грамматик мәфһумлар арасындакы әләгәһи ашқара чыхармаға чалышырлар.

Үсөји ҮСӨЈНОВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин
аспиранты.

ЭВЭЗЛИКЛЭРИН ТЭ'ЛИМИНДЭ ОРФОГРАФИЈАНЫН МОРФОЛОКИЈА ИЛЭ ГАРШЫЛЫГЛЫ ЭЛАГЭСИНЭ ДАИР

Эвэзликлэрин орфографијасы Азэрбајчан дили методикасында эн аз ишлэнмиш сәһәләрдән биридир. Тәкчә ону гејд етмәк кифәјәтдир ки, «Азэрбајчан дилинин орфографијасы гајдалары» китабчасында эвэзликлэрин орфографијасына даир јалпыз ики маддә кәстәрилир, һәмин маддәләр бу, о ишарә эвэзлијинин, һәмчинин мүрәккәб суал вә гејри-мүәјјән эвэзликлэрин јазылышы илә элагәдардыр. Һалбуки, «Эвэзлик» бәһсинин тәдрисиндә бир сыра орфографик мәсәләләр вардыр ки, онлары да шакирдләрә мәнимсәтмәк лазымдыр. Бунлардан бири дә шәхс эвэзликлэринин исмин һал вә мәнсубијәт шәкилчиси гәбул етмәсидир.

Эвэзликлэрин исимләр кими һалланмасыны шакирдләрә өјрәдәркән, һәр шејдән эввәл онларын диггәтини исмин јијәлик һалына чәлб етмәк лазымдыр. Шакирдләрә јијәлик һалын формал эламәтләри «Исим» бәһсиндән мәлумдур. Она көрә дә шакирдләрә јијәлик һал шәкилчилэринин јалпыз «мән» вә «биз» эвэзликлэриндә јени формаја дүшмәсини аплатмаг кифәјәтдир.

Тахтада ики чүмлә јазылыр:

1. Мәним бөјүк арзум мүһәндис олмагдыр.
2. Евин габагында баг салынмышды.

Бурада «мәним» вә «евин» сөзләри мүгајисә олунур. «Мән» эвэзлијинин «им», «ев» исминин исә «ин» шәкилчисини гәбул етмәси кәстәрилир.

Мүәллим шакирдләрә шәхс эвэзликлэринин һалланмасы гајдасыны баша салдыгдан сонра, дилдә һал вә мәнсубијәт шәкилчилэрини гәбул етмәјән эвэзликлэрин дә адыны чәк-мәлидир.

Тәчрүбәли мүәллимләр јазылышы чәтин олан эвэзликләри габагчадан мүәјјәнләшдириб ири кағызда јазыр вә дәрсин сонуна гәдәр дивардан асырлар. Шүбһәсиз, бунун практик

әһәмијәти бөјүкдүр. Шакирдләр һәмин сөзләрин јазылышыны, мәнсубијәт үзрә дәјишән көрүб һафизәләриндә мөһкәм-ләндириләр.

Эвэзликләр тәкчә һал вә мәнсубијәт шәкилчилэрини дејил, бә'зәң башга шәкилчиләр дә гәбул едир. Мәсәләң, шәхс эвэзликләри мүстәгил бир мәфһуму ифадә едәркән (јә'ни субстантив формаја дүшдүкдә) исим кими формалашыр вә маликијәт, јахуд саһиблик мә'насыны дашыјыр. Белә һалда һәмин эвэзликләр илк формасында дејил, исмин јијәлик һалында көтүрүлүр вә аһәнкә көрә кы-ки, ку-кү шәкилчилэри илә бирликдә ишләнир. Мәс.:

Тале мәнә дун олду, мәнимки белә дүшдү?

Игбал зәбун олду, мәнимки белә дүшдү. (Сабир.)

Јахуд:

Нәдәнсә, бу ил онунку кәтирмир дә! (М. Ф. Ахундов.)

Јахуд:

Бизимкиләр машына сары јүјүрдүләр. (М. Шолохов.)

Бурада «мәнимки, онунку вә бизимкиләр» сөзү эвэзлијин субстантив формасы һесаб олунур. Она көрә дә кы-ки, ку-кү шәкилчилэрини гәбул етмиш јијәлик шәхс эвэзлији јенидән һал вә чәм шәкилчилэрини гәбул едир.

Чох вахт шакирдләр бизимки, сизинки, сәнинки эвэзликләриндә «ки» шәкилчисини ајры јазыр вә «ки»ни шәкилчи кими јох, баглајычы кими баша дүшүрләр. Она көрә дә һәмин орфограмларын хүсусијјәтләрини шакирдләрә мәнимсәтмәк зәруридир.

«Эвэзлик» бәһсиндә шакирдләрин гаршылашдыглары чәтинликләрдән бири дә о вә бу эвэзликлэринин чәм вә һал шәкилчилэри илә ишләнмәсидир. О вә бу эвэзликләри исмин адлыг һалындан башга, галаң һалларын һамысында шәкилчидән эввәл битишдиричи «н» сәсини гәбул едир: бу—бунун, буна, буу, бунда, бундан; о—онун, она, ону, онда, ондан.

Лар (-ләр) шәкилчилэрини о вә бу эвэзликләринә артыраркән, јенә дә көк илә шәкилчи арасына битишдиричи «н» сәси гојулмалыдыр. Демәк, бирада шакирдләрә «н» битишдиричи сәссизиндән истифадә гајдасыны өјрәтмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә, сәсли илә битән бир нечә исми (бачы, күчә, гузу вә с.) шакирдләр һалландырмалы, шәкилчинин јазылышыны кәстәрмәли, сәссизлә битән исимләрдә һал шәкилчилэринин ишләнмәсини јада салмалы вә һәр ики нөв шәкилчилэри мүгајисә етмәлидиләр. Шакирд јазыларында тәсадүф едилән

орфографик сәһвләрдән бири дә о, бу әвәзликләринни чәм формада ишләдилмәсидир. Шакирдләр онлар-бунлар әвәзликләрини олар-бунлар формасында јазырлар, јә'ни онлар һәмни әвәзликләрин јазылышында тәләффүзү әсас кәтүрүрләр. Белә вәзијјәти ислаһ етмәк мәгсәди илә «олар» илә «онлар» орфограмларының мә'на чаларлығы шакирдләрә баша салынмалыдыр. Бунун үчүн ики чүмлә кәтүрмәк олар; бу чүмләләрдә «олар» фе'ли илә «онлар» әвәзлији мүгајисә олуна биләр:

Мәсәлән:

1. Мүәллим деди ки, бу да олар. (нә едәр?)
2. Көрмәк истәјирсиниз, бу да онлар (кимләр?)

Биринчи чүмләдәки «олар» сөзүндә көк «ол», «ар» исә фе'лин кәләчәк заман шәкилчисидир. Бурада һеч бир шәхс мә'лум дејилдир, јалныз ишин тәсдиги билдирилик. Оһа көрә дә «олар» фе'лини «о» вә «лар» һиссәләринә ајырыб, «о»-ну шәхс әвәзлији кими изаһ етмәк әлбәттә, дүзкүн олмазды. Бунун әксинә олараг, икинчи чүмләдә «о» көк, «н» битишдиричи сәс, «лар» исә чәм шәкилчисидир; онлар әвәзлији «ким» суалына чаваб олура.

Демәк, «онлар» әвәзлијини «олар» кими тәләффүз етсәк дә ону «олар» шәклиндә јаза билмәрик. Белә бир изаһатла «онлар» әвәзлијини орфографијасыны шакирдләрә мәнимсәтмәк вә бу саһәдә вәрдишләр јаратмаг мүмкүндүр. Әвәзликләрин орфографијасындан данышаркән, мәнсубијјәт шәкилчили әвәзликләрин дә адыны чәкмәк зәруридир. Мә'лум олдуғу кими шәхс әвәзликләриндән башга дикәр әвәзликләрдә исмин мәнсубијјәт шәкилчиләрини гәбул едә биләр.

Бу заман әвәзликләрдә мүхтәлиф јазылыша малик олура. Онлары тәхминән ики јерә бөлмәк олар:

1. Мәнсубијјәт шәкилчили әвәзликләрин орфографијасы.
2. Мәнсубијјәт шәкилчиси олмајан әвәзликләрин орфографијасы.

Биринчи мәсәләдән данышаркән гејд етмәк лазымдыр ки, әвәзликләрин әксәријјәти мәнсубијјәт шәкилчиләрини гәбул едир. Бу заман мәнсубијјәт шәкилчиләри һеч дә бир формада галмыр, әвәзлијин көкүндән асылы олараг, мүхтәлиф вариантларда јазылыр. Мәсәлән:

I шәхсин тәк шәкилчиси бә'зи әвәзликләрдә «им», бә'зиләриндә «м» вә бә'зиләриндә исә «јим» формасында ишләнир. Белә шәкилчили әвәзликләрин јазылышында шакирдләрдә чәх вахт орфографик сәһвә јол верирләр. Тәчрүбәли мүәллимләрдә бу вәзијјәтдән чыхмаг үчүн «им», «м» вә «јим» шәкилчили

әвәзликләри сечиб онлар үзәриндә шакирдләрлә бирликдә тәһлилләрдә апарырлар.

Әмәли әһәмијјәт дашыјан мәсәләләрдән бири дә мәнсубијјәт шәкилчиси олмајан әвәзликләрин орфографијасыдыр. «Әвәзлик» бәһсиндә һамы, һәр, бүтүн, нијә, нечә, һансы, һәмни, елә әвәзликләри әсасән мәнсубијјәт шәкилчиләрини гәбул етмир. Бу да илк нөвбәдә һәмни әвәзликләрин өз мә'на хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир. Лакин дилдә елә әвәзликләрдә вардыр ки, бүтүн шәхсләрин олмаса да бә'зи шәхсләрин шәкилчиләрини гәбул едир. Мәсәлән, «нечә» вә «һансы» әвәзликләрини алаг. Нечә әвәзлији I вә II шәхсин тәкиндә ишләнмәјиб, дикәр шәхсләрдә дүшдүјү һалда, «һансы» әвәзлији јалныз мәнсубијјәт шәкилчиләрини чәминдә формалашыр. Ејни хүсусијјәтә бә'зиләри, бә'зиси, һеч бири әвәзликләриндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Белә әвәзликләрин орфографијасыны мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә ашағыдакы әјани васитәләрдән истифадә едилмәлидир.

Әвәзликләрин мәнсубијјәт үзрә дәјишмәсини өјрәнин!

	Тәк	Чәм
I	нечә	нечә-миз
II	—	нечә-низ
III	нечә-си	нечә-си

Әвәзликләрин мәнсубијјәт үзрә дәјишмәсини өјрәнин!

	Тәк	Чәм
I	һансы	һансы-мыз
II	—	һансы-ныз
III	—	һансы

Ашағыдакы әвәзликләрдә мәнсубијјәт үзрә дәјишмир. Бүтүн, һачан, һәмни, бириси, нечәси.

Бу формада дүзәлән әјани васитәләрдә шакирдләрин зәһниндә узун мүддәт галыр. Гејри-мүәјјән әвәзликләрдән «ким исә» әвәзлији јеринә көрә һәм «кимсә», һәм дә «ким исә» формасында јазылыр. Әкәр һәмни әвәзлик «кимсә» формасындадырса, мәнсубијјәт шәкилчисини (кимсәм, кимсән, кимсәси, кимсәмиз, кимсәннз, кимсәси) гәбул едир. Бунун әксинә олараг, «ким исә» һеч вахт шәхсләрдә үзрә ишләнә билмир. Мүәллим тә'лими дә бу нөгтеји-нәзәрдән гурмалы вә шакирдләрдә баша салмалыдыр ки, «ким исә» әвәзлији «ким» әвәзлији илә «исә» көмәкчи сөзүнүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлир.

Эвэзликлэр мәнәча шәхс, ишарә, суал, гејри-мүәјјән, тәјини эвэзликләр кими мүхтәлиф һиссәләрә парчаланыр. һәмни һиссәләри тәшкил едән бу вә дикәр эвэзликләр гурулушча садә, дүзәлтмә вә ја да мүрәккәб олур. Мүрәккәб эвэзликләр ики сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәләрәк, орфографик нөгтеји-нәзәрдән ајры, битишик вә дефислә јазылыр. Мөвчуд дәрсликдә мүрәккәб эвэзликләрин орфографиясына чох аз јер верилмишдир. Она көрә дә дәрсликдәки материалла кифајәтләнмәјиб, шакирдләрә мүрәккәб эвэзликләр һаггында да нәзәри вә орфографик мә'лумат вермәк фәјдалыдыр. Мәсәлән: «Гејри-мүәјјән эвэзликләр» мөвзусуну сәмәрәли кечмәк вә бу сәһәдә шакирдләрә әтрафлы мә'лумат вермәк үчүн јалныз эвэзлијин грамматик әламәтнини өјрәтмәклә тә'лими мөһдудлашдырмаг олмаз, бурада мүтләг шакирдләрә мүрәккәб гејри-мүәјјән эвэзликләрин орфографиясыны да өјрәтмәк зәруридир. Шакирдләр билмәлидир ки, мүрәккәб гејри-мүәјјән эвэзликләр ики чүр јазылыр: битишик (филанкәс—«филан» вә «кәс») вә ајры (ким исә — «ким» вә «исә») кими. Дикәр мүрәккәб гејри-мүәјјән эвэзликләр исә мүхтәлиф мә'налы сөзләрин јанашмасында әмәлә кәлиб, ајры (мәсәлән, бир нечәси, неч ким, неч бири вә с.) јазылыр.

Әкәр сөһбәт тәјини эвэзликләрдән кедирсә, мүәллим «өз» тәјини эвэзлијини мүрәккәб шәклә дүшмәсини вә арасында дефис ишарәсини гојулмасыны мисалларла шакирдләрә баша салмалыдыр. Шакирдләр билмәлидирләр ки, һәрәкәт шәхс (иш көрән) үзәриндә ичра олунурса, «өз» тәјини эвэзлији тәкрарланыр вә дефислә јазылыр.

Рабитәли нитгин инкишафында вә зәнкинләшмәсиндә эвэзликләрин мүәјјән ролу вардыр. һәр бир шакирд истәр јазысында вә истәрсә ади данышыгда мә'нача мүхтәлиф олан эвэзликләрдән истифадә едир; бу заман о, чалышыр ки, эвэзликләри јазаркән орфографик сәһвә јол вермәсин. Шакирдләрин јазы савадыны дәринләшдирмәјә чалышан бир сыра габагчыл мүәллимләр, эвэзликләрин орфографиясынын мөһкәмләндирилмәсинә хүсуси диггәт верирләр.

Орфографик вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәсини мүхтәлиф үсулларла апармаг мүмкүндүр. Мәсәлән, ашагыдаки чалышмалар эвэзликләрин орфографиясыны дәриндән мәһәмсәмәјә көмәк едә биләр.

1. Нә, өзү, һамы, бура эвэзликләрини јөнлүк вә тә'сирлик һалларында ишләдин.

2. Ким, нечә, һансы, кимсә, һәрә эвэзликләринә мәнсубијәт шәкилчиләри артырын. Эвэзликләрдән һансынын там, һансынын јарымчыг шәхсләндијини көстәрйи.

3. Исмин һаллары үзрә дәјишмәјән эвэзликләри јазыи вә һәр биринә аид бир чүмлә көстәрин.

4. Суаллара көрә эвэзлији тапыб, мә'нача нөвүнү көстәрин.

..... көрүрәм (кими?)

..... данышырам (кимлә?)

..... көзәлдир (һара?)

5. Чүмләдәки биринчи сөзү эвэзлијә чевирин вә орфографиясыны тәһлил един.

Севданын бачысы ә'лачыдыр.

Кәнд узагдан көрүндү.

Шакирдләр дәрси динләјирдиләр.

Бакы көзәлдир.

Белә чалышмалар јени билијин мөһкәмләнмәси вә вәрдиш һалына сатынмасында мүһүм рол ојнајыр.

Јени билији мөһкәмләндирән чалышмалары һәмишә јазылы апармаг мүмкүн дејилдир; ондан шифаһи сурәтдә дә истифадә етмәк лазымдыр.

Програмда «эвэзлик» бәһсинин тәкрарына хејли вахт ајрылыр. Бир нитг һиссәси кими эвэзликләрин тәдрисини елә планлашдырмаг лазымдыр ки, шакирдләр һәм габагчадан өјрәндикләрини јада салыб, зейинләриндә мөһкәмләндирсинләр, һәм дә эвэзликләрин грамматик хүсусијјәтләри илә онун орфографиясыны јахшы дәрк етсинләр.

А. КЭМАЛӘ,
Нахчыван шәһәр интернат-
мәктәбинин мұаллими.

ӘДӘБИЈАТ ФӘННИНИ НЕЧӨ ТӘДРИС ЕДИРӘМ

Сов.ИКП МК-нын ијун пленумунда Л. Ф. Иличов јолдаш јени инсан јетишдирмәк үчүн әдәбијат вә инчәсанәтин бәјүк ролундан данышараг көстәрир ки, әдәбијат вә инчәсанәт коммунизм гуручусунун мәнәви симасыны формалашдырыр.

Доғрудан да мәктәбдә кәич нәслин мәнәви симасыны коммунизмдин принципләринә ујғун формалашдырмаг үчүн әдәбијат фәнни ән гүдрәтли васитәдир. Чүнки бу фәнни гүдрәтли сөzlәр мәнбәјидир. Сөзүн гүдрәтилә инсаны тәрбијә етмәк мүмкүндүр.

Мән әдәбијат фәннини тәдрис едәркән әсасән өз мүсәһибәмдән вә дәрәс вәсантиндән истифадә едирәм. Јени шәраитлә алагәдар олараг, бәдин әдәбијатын тәрбијә силаһы ки ми истифадә олунма үсуллары да јенидир. Одур ки, мән көһнә сөзчүлүк үсулундан јох, јени, чанлы, шүүрлу мәнимсәмә вә идеоложи иш характериндән истифадә едирәм. Идеоложи иши мүәјјән едән ики амил—дахили вә харичи амил әдәбијат тәдрисиндә нәзәрдә тутулмалыдыр.

Мән бәдин әсәрләри кечәркән «Бир нәфәр һамы үчүн, һамы бир нәфәр үчүн», «Инсан инсанын досту вә гардашыдыр» ки ми принципләри шакирдләрә ашыламага чалышырам. Кечилән һәр бир әсәрдә коммунист әхлагы тәрбијәсинин бу вә ја дикәр чәһәтини ахтармаг, тапмаг вә шакирдә чатдырмаг мәнним әсас гајәмдир. Шакирддә инсанпәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик, динин пучлугуна инам, әмәјә мәнәббәт руһу ашыламаг иә гәләр дә шәрәфлидир! Кечилән ән кичик бир әсәр шакирдә бу әламәтләрдән бирини мәннимсәтмәјибсә, о дәрәсин кејфијәтиндән данышмага дәјмәз. Мәсәлән, Ч. Мәмәдгулузадәнин «Өлүләр» пјесини кечиб гуртардыгдан сонра мұаллим изләмәлидир ки, бу әсәр шакирдин дүнијабахышына печә тәсир етди? О, динин чүрүклүјүнә инандымы? Иланмајыбса, тәгсир әсәрдә дејил, ону тәдрис едән мұаллимдәдир; бу, мұаллимни сөзүн гүдрәтиндән истифадә едә билмәсәсиндәдир.

Көзәл данышығын һәм дәрәсин гавранмасына, һәм дә шакирдин иитг инкишафына мүсбәт тәсир вәр. Мән дәрәси изаһ едәркән елә данышмага чалышырам ки, һәр сөз, һәр чүмлә истәнилән тәсир бағышлаја билсин. Бунун нәтижәсидир ки, мәнним истифадә етдијим сөzlәр өз чазибә гүввәси илә шакирдләри һадисәләрин чәрәјән етдији аләмә чәкиб апарыр. Онлар дәрәси һәвәслә динләдикләри үчүн онлардан көзләдијим билији ала билирәм. Шакирд чаваб вәрәркән, онун мән данышдығым ки ми данышмага чалышдығыны дујурам. О, бәзән «Мұаллим бу чүмләни нечә гурум ки, тәсирли олсун?» дејә мүрачидәт етмәли олур.

Китаб үзәриндә иш апараркән шакирдин фәалијәтини даһа да артырмага чалышырам. Мән әввәлчә, кечәчәјимиз әсәрин мұәллифи һаггында мәлүмәт вериб, әсәрин һансы жанрда јазылдығыны изаһ едирәм. Бундан сонра мәтнин мәзмун вә идејасыны шакирдләрә данышырам. Бу просес гуртардыгдан сонра китаблары ачдырыб өзүм охујурам, шакирдләр исә ишләјирләр. Тәһлил заманы чалышырам ки, шакирд өзү фәаллыг көстәрсин. Образлары бир-бириндән фәргләндирмәк, һадисәләри мұгајисә јолу илә гијмәтләндирмәк, әсәрин сонундакы суаллара чаваб тапмаг вә нәһәјәт, әсәрин гыса мәзмунуну јазмаг, шакирдләрин мүтәшәккил олараг китаб үзәриндә апардығы ишә дахилдир. Мән һәр бир әсәри кечиб гуртардыгдан сонра шакирдләрә өз фикирләрини гыса ишә һалында јаздырырам. Бу, онларын өз фикирләрини бәдин шәкилдә ифадә едә билмәси үчүн чох ләзымдыр. Мән мәзмун вә идејаны евристик үсулла бүтүн сиипдән алырам. Јалныз бундан сонра ифадәли гираәтә ајрыча бир саат һәср едирәм. Чүнки шакирд әсәрин мәзмун вә идејасыны билмәдән ифадәли охуја билмәз. Мәсәлән, Муса Чәлилин «Гушчуғаз» ше'ринин мәзмун вә идејасыны дәрк етмәјән шакирд, ону нечә ифадәли охуја биләр ки, мәнбуе бир шаирин гәлбиндән гонаң үмид долу гәм һавасыны динләјәнә чатдыра билсин!

Әдәбијат фәннини тәдрисиндә мәнним истифадә етдијим јоллардан бири дә шакирдин јарадычылыг габилитәтинин артырмагдыр. Бу мәгсәдлә мән, бир әсәри кечиб гуртардыгдан сонра «Сән һансы образы севдин?», «Һекајә сәнә иә өјрәтди?», «Әсәрдә севдијин парча», «Ше'рдән нә зөвг алдын?» адлары алтында ишәлар јаздырырам. Бу, шакирдләрин тәфәккүрүнүн инкишафына чох мүсбәт тәсир бағышлајыр. Шакирдләрә мүнтәзәм олараг әдәбијат нәзәриј-

јәсиндән мә'лумат вермәк дә мәним тәдрис үсулума дахил-
дир. Бу, шакирдин јарадычылығы үчүн зәруридир.

Әдәбијјат фәннини шакирдләрә севдирмәк үчүн дәрс са-
аты мәһдуддур. Мән бу сәһәдә рәһбәри олдурғум әдәбијјат дәр-
нәјинни, ситифдәнкәнар бәдини ишләрини, мәктәб радио гәзе-
тинни күчүндән дә истифадә едирәм. Тез-тез «Көзәл гираәт
едәнләр», «Көзәл ифачылар» (драм әсәрләрдә), викторина-
лар, хәтирә кечәләри кечирир, радио-гәзет васитәләри илә
шакирдләрин (өз мәгалә вә ше'рләри илә) чыхышыны тәш-
кил едир вә әдәбијјат дәрнәјинни органы олан «Көнүл сәси»
дивар гәзәтини шакирдләрин јарадычылығына һәср еди-
рик.

Мән әдәбијјат дәрнәји јанында драм коллективи дә ја-
ратмышам. Бу коллектив мүнтәзәм олараг шакирдләр гар-
шысында чыхыш едир. Үмидварам ки, дәрнәјимиз бир нечә
шаир, драматург вә артист јетирәчәкдир.

Мән мәктәбимиздә әдәбијјатын тә'сирини һисс едирәм,
бу фәннин севилдијини дујурам, ләкин бунунла кифәјәтләк-
мәјиб, онун тәдрисини даһа да јахшылашдырмаг үчүн јол-
лар дүшүнүрәм.

Нурәддин МӘММӘДОВ,
Варташен рајонунун Баш Лајысгы
кәндидәки онбирлик мәктәбин
дил-әдәбијјат мұәллими.

О, БУ ӘВӘЗЛИКЛӘРИ ИЛӘ ИФАДӘ ОЛУНАН МҮБТӘДАЛАРЫН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Чүмлә үзвләрини тәдриси мұәллимдән сә'ј вә бачарыг
тәләб едир. Бу мөвзунун тәдриси заманы диггәтли олмаг, мұ-
гајисәдән истифадә етмәк лазым кәлир. Грамматик мә'лумат-
лар зәһир кими бир-биринә бағлыдыр. Онлар ардычыллыг
тәләб едир, бири дикәрини изләјир, сәдәдән мұрәккәбә, асан-
дан чәтинә доғру өјрәдилир.

Синтактик тәһлил заманы ушаглар әввәлләрдә өјрәнди-
ләри гајда, ганунлары, биликләри јада салмалы олулар.
Она көрә дә мән һәр бир јени мөвзуну кечдикдә, һәмин мөвзу
илә әлагәдар олараг мүнтәзәм сурәтдә кечиләнләри тәкрат
едирәм. Бу, һәм шакирдләрин кечмиш биликләрини мөһкәмлә-
дир, һәм дә јени материалын асан мәнимсәнилмәсиндә бөјүк
рол ојнајыр. Ејни заманда кечилмишләрин тәкраты шакирд-
ләрин јаз имтаһанларына һазырлашмаларына да көмәк едир.

Мүбтәданын ифадә васитәләрини кечәркән исим, сифәт,
сај, әвәзлик, фе'л, зәрф вә нидалары бир даһа јада салырам.
Бу заман сәпмә суалларла бүтүн синфи ишләтмәк үчүн им-
кан јараныр, шакирдләр фәаллашдырылыр, зәифләр даһа
чох диндирилир, синиф фәалијјәтдә—һәрәкәтдә олулар.

Мүбтәданын ифадә васитәләрини мәнимсәдәркән, мүбтә-
данын әвәзликлә ифадәси үзәриндә ајрыча дајанмаг, хүсу-
силә о, бу әвәзликләрини мүбтәдә јериндә ишләнмәси, бу
заман веркүлүн әһәмијјәти һаггында әтрафлы данышмаг, мұ-
гајисәдән истифадә етмәк лазымдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, јухары синифләрдә јазы заманы һә-
лә дә ушаглар о, бу әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишлә-
дилмәсиндә чәтинлик чәкирләр, сәһвә јол верирләр. Бунун
башлыча сәбәби одур ки, әвәзлик бәһси о, бу әвәзликләри
илә мүбтәданын ифадә олунамасы ашағы синифләрдә сәһи
өјрәдилир.

Буну кәзәрә алараг, һәр бир мөвзуну дәриндән мәнимсәт-

мәк үчүн бир сыра тәдбирләрдән истифадә едирәм. Мән дәрсликдә олан мә'луматы вермәклә кифәјәтләнимрәм.

Дәрсликдәки мә'лумат гыса, јығчамдыр. Дәрсликдә көстәрилир ки, **о**, **бу** әвәзликләри илә ифадә олунаи мүбтәдалардан сонра исим, сифәт, сај кәләрсә, һәмни мүбтәдалардан сонра веркүл гојулур. Елә буна аид дә мисаллар (чүмләләр) вә изаһат верилмишдир. Бәс, **о**, **бу** әвәзликләри члә ифадә едилән мүбтәдалардан сонра исим, сифәт, сај дејил, башга нитг һиссәләри кәләрсә нә етмәк лазымдыр? Буна аид мисаллар верилмир, тапшырыглар да буну тә'мин етмир: Она көрә дә бу мөвзу үзәриндә чох иш апармаг лазым кәлир. Елә чүмләләр һазырлајырам ки, орада **о**, **бу** әвәзликләри илә ифадә олунаи мүбтәдалардан сонра исим, сифәт, сајдан башга дикәр нитг һиссәләри дә олсун.

Бу мәгсәдлә дәрсә һазырлашаркән әдәби әсәрләрдән чүмләләр сечирәм, һәм дә һәјати мисаллардан истифадә едирәм.

Ушаглар да мәсләһәт көрүрәм ки, һәјати мисаллар тапмаға сәј көстәрсинләр.

Габагчадан һазырланмыш ашағыдакы чүмләләрә ушагларын диггәтини чәлб едәрәк мүсаһибә апарырам.

1. О, Бакы шәһәриндә тәһсил алыр.
2. Бу, габагчыл механизатордур.
3. О, икинчи синифдә охујур.
4. О, мәним јахын достумдур.
5. О, билир ки, мән сөзүмдән дөимәрәм.
6. О, инди имтаһандан чыхды.
7. Бу, көзәл тар чалыр.
8. О, илә гошмасы илә бағлајычыны ајыра билир.

Ушаглардан сорушурам ки, чүмләдә мүбтәда һансы сөздүр? Нә илә ифадә едилмишдир? Ондан сонра һансы нитг һиссәси кәлмишдир? Нә үчүн веркүл гојулмушдур?

Бу суаллара дүзкүн чаваб алдыгдан сонра **о** бири чүмләләр үзәриндә дә һәмни иши давам етдирирәм. **О**, **бу** әвәзликләри илә ифадә олунаи мүбтәдалардан сонра кәләи нитг һиссәләрини алтындан хәтт чәкдирирәм.

Нәтичә олараг баша салырам ки, **о**, **бу** әвәзликләри илә ифадә олунаи мүбтәдалардан сонра исим, сифәт, сај кәлдикдә **о**, **бу**-дан сонра веркүл гојулур, башга нитг һиссәләри кәлдикдә исә гојулмаз.

Јухарыдакы чүмләләри шакирдләрин дәфтәрләринә дә јаздырырам. Евдә она охшар тапшырығы ичра етмәји тапшырырам. Нөвбәти дәрсдә ушагларын евдә јазыб кәтирдикләри чүмләләри бир нечә шакирдә охудурам. Сөз јох ки,

гүввәтли ушаглар мәзмунлу чүмләләр тапырлар. Сәһв јазанлара, зәифләрә көмәк едир, көстәриш верир вә сәһвләрини дүзәлтдирирәм.

Шакирдләр һәјати чүмләләр дүзәлдәркән дүшүнмәјә, ахтармаға мәчбур олурлар. Бу иш онларын шифаһи нитгини ишкишафына сәбәб олур.

О, **бу** әвәзликләри илә ифадә олунаи мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләдилмәсини даһа јахшы мәнимсәтмәк үчүн схемдән дә истифадә едирәм. Бу мәгсәдлә он чүмлә дүзәлди рәм. һәмни чүмләләрдә **о**, **бу** әвәзликләриндән сонра бүтүн нитг һиссәләрини ишләнмәсинә фикир верирәм. Чүмләләри ири һәрфләрлә јазыб, **о**, **бу** әвәзликләриндән сонра кәләи нитг һиссәләрини нәзәрә чарпдырмаг үчүн алтындан гырмызы хәтт чәкирәм. Сонра һәмни әјани вәсанти синиф отағында дивардан асырам.

Мүбтәда јериндә ишләнән **о**, **бу** әвәзликләриндән сонра веркүлүн ишләдилмәсини дәриндән мәнимсәтмәкдә мүгајисәли мисаллардан (чүмләләрдән) истифадә етмәк дә фајдалыдыр. Бу мәгсәдлә ашағыдакы чүмләләрә ушагларын диггәтини чәлб едирәм.

О, адамы чағырды.

О адамы чағырды.

Ушаглардан сорушурам ки, бу чүмләләрдә шәкилчә нә фәрг вар? Ушаглар чаваб верирләр ки, һеч бир фәрг көрмүрүк. Сөзләрин сајы да, шәкли дә ејнидир. Бәс, ишарә фәрги јохму?

—Вар. Биринчи чүмләдә **о** әвәзлијиндән сонра веркүл гојулмушдур. Икинчидә исә јохдур.

—Мә'начә нә фәрг вар?

—Биринчи чүмләдә **о** шәхси әвәз етмишдир вә ким суалына чаваб олур, мүбтәдадыр, өзүндән сонра исим кәлмишдир. Она көрә дә **о**-дан сонра веркүл гојулмушдур. Бәс, икинчи чүмләдә нечә?

—**О** шәхси әвәз етмир, мүбтәдаын суалына јох, сифәтин суалына (һансы?) чаваб олур.

—Догрудур.

Бундан сонра өзүм изаһат верирәм ки, **о**, **бу** әвәзликләри илә ифадә олунаи мүбтәдалардан сонра исим, сифәт, сај кәләндә веркүл гојулур. Демәк икинчи чүмләдәки **о**-дан сонра исим кәлмәсинә бахмајараг, **о**-дан сонра веркүл гојулмамышдыр. Чүнки **о** әвәзлији мүбтәда јериндә јох, сифәт јериндә ишләнәрәк, адамын сифәтини билдирир. **О** әвәзлији сифәт јериндә ишләндикдә **о**-дан сонра веркүл гојулмаз. Икинчи чүм-

лэдэ о-нун сифэт олмасыны билмэк үчүн фикримиздэ о-дан эввал чүмлэжэ бир шэхс (адам) артыраг.

Надир о адамы чагырды.

Ајдын олур ки, чүмлэнин мүбтэдасы Надирдир. О эвэзлији исэ һэгигэтэн сифэт јериндэ ишлэнмишдир. Мүгајисәни давам етдирирәм.

О, кечмишэ нэзәр салды.

(Алим) О кечмишэ нэзәр салды.

О, заводда ишләјир.

(Анам) О заводда ишләјир вә с.

Әдәбијјат дәрсләриндэ ушагларын өјрәндији һекајәләрдән чүмләләр сечдириб тәһлил апармаг јолу илә верилән билији бир даһа мөһкәмләдирәм. С. Һүсәјнин «Қор кишинин арвады» һекајәсиндән сечдијим ашағыдакы чүмләләрә диггәти чәлб етдирирәм.

1. О, көзләриндә даһа һеч бир ағры һисс етмир.

О эвэзлији мүбтәда јериндэ ишләнмишдир, өзүндән сонра исим кәлдији үчүн арада веркүл гојулмушдур.

2. О, гоча бир киши иди.

О мүбтәдадыр, өзүндән сонра сифәт кәлдији үчүн арада веркүл гојулмушдур.

3. Амма о мәним ишләримә гарышмаға башламышды.

О мүбтәдадыр, өзүндән сонра эвэзлик кәлдији үчүн арада веркүл гојулмаз.

4. О исә буну анламышды.

О мүбтәдадыр, өзүндән сонра исә көмәкчи фе'л (сөз) кәлдији үчүн о-дан сонра веркүл тәләб едилмир.

5. О да өз јатағында узанмышды. О мүбтәдасындан сонра бағлајычы кәлдијиндән арада веркүл гојулмамышдыр вә и. а.

Г. Мусәјевин «Матрос тоггасы» һекајәсиндән мүбтәдасы о, бу эвэзликләри илә ифадә олуна он чүмлә сечиб јазмағы тапшырырам.

Мән 26 иллик педагожи тәчрүбәмдә гәти инанмышам ки, икиилликсиз ишләмәк олар. Бунун үчүн анчаг вә анчаг халг мүәллимнин сә'ј илә ишләмәси лазымдыр.

Кәп'ан МИҚАЈЫЛОВ.
Бакыдакы 51 нөмрәли орта мәктәбин
дил-әдәбијјат мүәллими.

ШАКИРДЛӘРИН НИТГ ИНҚИШАФЫНДА ЈАРАДЫЧЫ ЈАЗЫЛАРЫН РОЛУ

Мәктәб һаггында Гауундан вә партијанын ХХІІ гурултајындан сонра совет мәктәбинин гаршысында дуран әсас мәсәлә һәртәрәfli инқишаф етмиш, алдығы билији һәјәтдә әмәли ишә тәтбиг етмәји бачаран, коммунизмә хидмәт едән кәңчләр јетишдирмәкдән ибарәтдир. Бу тәләбатла әлагәдар олараг, шакирдләрдә доғма ана дилинә мөһәббәт ојатмаг вә онун зәнкинлијиндән истифадә етмәк бачарығы јаратмаг мүһүм мәсәләләрдән биридир. Һәртәрәfli инқишаф етмиш адамын нитги дә рәван олмалыдыр. Нитг инқишафы анлајышы чох кенишдир. О, тәхминән ашағыдакы саһәләри әһәтә едир:

1. Әдәби тәләффүз вә ифадәли оху вәрдишләринин инқишафы.

2. Лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси.

3. Чүмлә гурмаг вәрдишләринин инқишафы.

4. Рабитәли нитг вәрдишләринин инқишафы.

Фикримизчә, бу саһәләр бир-бирини тамамламасалар вә бир-бири илә үзви сурәтдә бағлы олсалар да өн планда лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк мәсәләси дурмалыдыр. Шакирдләрин нитг инқишафында әсас јери онларын лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк мәсәләси тутур.

Шакирдләрин нитг, тәфәккүр вә лүғәт еһтијатларыны инқишаф етдирмәкдә һәр бир тәдрис фәнинин мүәјјән јери вардыр. Чүнки һәр бир фәни үмуми дидактик принципләр әсасында гурулур. Тәдрис олуна материаллар синифбәсиниң, мә'лумдан мәчһула, асандан чәтнә, садәдән мүрәккәбә принцип әсасында апарылыр. Азәрбајчан дили бир тәдрис фәнинин кими мәктәбләрдә хүсуси јер тутараг шакирдләрин нитгини, дүңјәкөрүшүнү, тәфәккүрүнү инқишаф етдирмәклә барабәр.

башга фәнләрнн асан мәнимсәнилмәсинә дә мүсбәт тәсир көстәрмәлидир. Бу һагда Азәрбајчан мүүллимләрннн IV гурултајынын материалларында дејилр: «Ана дилиннн кејфијјәтннн јүксәлтмәјә хүсуси фикир вермәлијик. Бунсуз шакирдләрнн үмуми савадыны артырмаг олмаз, шакирдләрнн башга фәнләрнн дә мүвәффагннјјәтлә мәнимсәмәсинә һанл олмаг чәтнн олар».¹

Бу тәләбатла әлагәдар олараг, шакирдләрдә ана дилинә мәһәббәт ојатмаг, онун зәккиллијиндән истифадә етмәк, сәлис вә раван данышмаг бачарыгы јаратмаг мүнүм вәзифәләрдән биридир. Мәктәбләрннндә Азәрбајчан дили фәннннн тәдриснн тәлимлә бәрабәр, тәрбијәви характер дә дашымалыдыр. Азәрбајчан дилиннн грамматикасы садәчә олараг грамматика хатиринә дејил, дүзкүн охумаг, дүзкүн данышмаг, дүзкүн јазмаг хатиринә тәдрис олунмалыдыр. Азәрбајчан дили грамматикасынын өјрәдилмәсн практикн јолла олмалыдыр. Азәрбајчан дили дәрси мүүјјән дәрәчәдә нитг инкишафын дәрси олмалыдыр. Грамматика дәрсләрн әсәсән нитг инкишафына хидмәт етмәлидир. Бу мүнәсибәтлә М. А. Данилов вә Б. П. Јесипов јазырлар ки, грамматика дәрсләрнндә ајры-ајры бөлмәләрнн өјрәдилмәсн әсәс бир мәгсәдә хидмәт етмәлидир; бу мәгсәд дә нитг инкишафыдыр.²

Шакирдләрнн нитгләрннн инкишаф етдирмәкдә јарадычы јазыларын ролу бөјүкдүр. Азәрбајчан дили дәрсләрннн әләгәдар олараг апарылан јарадычы јазылар дедикдә, биз әсәсән ифадә вә инша јазылары нәзәрдә тутуруг. Әдәбијјат дәрсләрнндә апарылан јарадычы јазылардан фәргли олараг, Азәрбајчан дили дәрсләрнндә бу јазылар (ифадә, инша) өјрәдичи характер дашыјыр вә биләваситә мүәсир һәјәтлә әлагәдар олараг, шакирдләрнн нитг инкишафына хидмәт едир. Биз бу мәгаләдә инша јазыларла әлагәдар олараг апарылан лүгәт ишнндән вә онун нитг инкишафындакы ролундан бәһс едәчәјик.

Иншалар мүүјјән бир грамматик мөвзу илә әлагәдар олараг шакирдләрнн мүшаһидәләрнн вә екскурсијалардан алдылары тәәсүратла бағлы олараг, охунан китаб, бахылан кино-филм һаггында рәј, шәкил үзрә тәәсүрат јазмаг јолу илә

¹ Азәрбајчан мүүллимләрннн IV гурултајынын материаллары, «Азәрбајчан мәктәби» журналынын нәшри, Бақы, 1961, сәл. 64.

² Бах: М. А. Данилов вә Б. П. Јесипов, «Дидактика», 1957, сәл. 83.

апарыла биләр. Инша јазы һансы мөвзуда апарылырса ана рылсын, јарадычы характер дашымалыдыр. Чүнки инша сөзүнүн лүгәти мәһасы да елә јаратмаг, вичудә кәтирмәк демәкдир.

Тәчрүбәли мүүллимләрдән Нурпаша һүммәтов (Варташен рајонундакы Охуд кәнднннн дил-әдәбијјат мүүллини) исми тәдриснн илә әлагәдар олараг «Бизим аилә» мөвзусундә инша апармышдыр. Кәнд мүннтиндә апарылан «Бизим аилә» мөвзусундә иншада шакирдләрнн лүгәти колхоз, әмәккүнү, манга, план, түтүн, чәлтик кими сөзләр һесабына зәккилләшир. Ев, аилә һәјәтына анд иншаја нүмүнә олараг Варташен рајону Охуд кәнднннн V синиф шакирди Е.-ннн јазысыны верәк.

Бизим аилә

«Атам колхозда чәлтик устасыдыр. О, һәр ил 400-500 әмәккүнү газаныр. 3 ај бундан әввәл јахшы ишләдији үчүн атам газетдә тәрифләмишләр. Амам да колхозчудур. О, һәнифә бачынын мангасында ишләјир. һәр ил пландан артыг түтүн дүзүр. Кичик гардашым Микајылын һәлә једди јашы тамам олмамышдыр. Лакни мән она индидән јазмагы вә охумагы өјрәдирәм. Микајыл инди пјирмијә гәдәр сәјмагы бачарыр.

Мән мәктәбин V синфиндә охујурам. Икинчи рүбдә һесабадан вә рус дилиндән үч гијмәт алмышам. Чалышачагам ки, үчүнчү рүбдә бүтүн дәрсләрдән дөрд-беш гијмәт алам. Мән еш ишләрнндә һәмишә амама көмәк едирәм».

Көрүндүјү кими кәнд шәраитиндә јашајан шакирдин лүгәт тәркибиндә јерли мүнннлә әлагәдар олараг сөзләр даһа чох олур. Иншанын мүсбәт чәһәтләрнндән бири дә одур ки, бурада шакирдләрә әмәјә мәһәббәт вә доғручулуг һисси тәрбијә олунур.

«Совет мәктәблисиндә нә кими мүсбәт кејфијјәтләр олмалыдыр» мөвзусундә инша апармаг үчүн шакирдләрнн јадына исим вә сифәтлә әлагәдар олараг апарылан лүгәт ишкни салмаг лазымдыр. Лүгәт үзрә апарылачаг ишләр заманы синонимләрнн сечилмәсинә хүсуси диғтәт вермәк лазымдыр. Биринчи дәрс иншаја һазырлыг дөврүндә суал-чаваб үсулу илә бу ишләрнн көрмәлидир.

1. Совет мәктәблисиннн нечә олмалыдыр?

2. О өзүнү мәктәбдә нечә апармалыдыр?

3. О өзүнү елдә вә күчәдә нечә апармалыдыр?

Шүбһәсиз ки, бу суаллара чаваб перән шакирдлар өз интгларинда لازым исемлери вә сифәтлери ишләдәчәкләр. Мәсәлән, шакирдин (мәктәблинин) давраһына характеристика едиләркан интизамлы, чалышган, фәал кими сифәтләр ишләдәчәкләр. Нүмунә оларак шакирд ишәларыннан бирини берәк:

«Совет мәктәблин өз рафтари вә давраһыны илә башга ушаглардан фәргләнемәлидир. О, агыллы, догручу, саглам вә чәсур олмалыдыр. Совет мәктәблин садә, тәвизә'кар олмагла бәрәбәр худпәсандләрә гаршы мүбаризә апармалыдыр. О, әмәксевән, вәтәнпәрвәр вә инсанпәрвәр олмалыдыр. О, мәктәбдә мүәллимин һөрмәтинн әзиз гутмалыдыр. О, мәктәбин дахили ганун-гајдаларына табе олмалыдыр. Мәктәбли дәрәс кечикмәмәли, интизамлы вә чалышган олмалыдыр. Һәр бир мәктәбли дәрәсини јахшы охумагла бәрәбәр, керидә галли јолдашларына да көмәк етмәлидир. Һәр бир шакирд мәктәбин әмлакыны көз бәбәји кими горумалыдыр. Шакирд евдә ата-анасына, бачы-гардашына һөрмәт етмәлидир. Күчәдә өзүнү изәзәкәтли апармалыдыр. Күчәдә зибил төкмәк вә түпүрмәк олмаз. Шәһәримизин јашыл агачларына горумалыдыр».

Көрүндүјү кими грамматика дәрәсләри илә әләгәдар оларак белә ишәларын апарылмасы шакирдләрин лүгәт еһтијатыны зәркинләшдирмәјә хидмәт едир.

Мәктәбләримиздә апарылан јарадычы ишә ивәләриндән бири дә шәхси тәәсүрат вә мүшәһидәләр әбасында апарылан ишәлардыр. Бәзи методистләрин фикринчә шакирдләри екскурсияја апармаг лазымдыр. Бәзи методистләрин фикринчә исе екскурсия әсе дејил, шакирдләрин шәхси мүшәһидәси әсәдыр. Бу барәдә М. Г. Баранов јазыр ки, ишәја һазырлығын бөјүк әһәмијәти бардыр. Шакирдләрин шәхси мүшәһидәси әбасында апарылан ишәлар даһа чох сәмәрәли олур. Чүнки бу заман шакирдләр фәктик материаллары сечмәкдә мүстәғни һәрәкәт едирләр¹. Шүбһәсиз ки, һазырлыг дөврүндә мүшәһидә мүәллимсиз апарылса да, мүәллимин көстәриши әбасында едилер. Биз әлбәттә, мүәллимлә бирликдә тәшкил едилән екскурсия әлејинә дејилик, бу да лазымдыр.

«Мәним бир мәктәб күнүм» мөвзусунда ишә јазы апармагдан өтрү мүәллимин рәһбәрлији илә коллектив шәкилдә илан тугулур.

¹ М. Г. Баранов, «Вопросы изучения лексики русского языка в восьмилетней школе», Москва, 1962, сәһ. 91.

1. Мәктәбин јолунда.
2. Сәһәр идманы
3. Дәрәсин башланмасы.
4. Тәвизә'фүс.
5. Мән бу күн јени нә өјрәндим.
6. Дәрә гуртарды.

Бу план әбасында шакирдлар ишәларын оларак ишәларын мазмунуну даһышдылар, сонра да мүстәғил сурәтдә һәрә бир јазылы ишә јазды. Нүмунә оларак бир шакирдин ишәларын берәк:

«Һәр сәһәр мәктәбә кедән сәкит күчәләрдә бир чаңлаима әмәлә кәлир. Шакирдлар мәктәбә кетмәјә тәләсир. Фәһлә вә гуллуғчулар да автобус вә троллейбусларда ишә кедирләр. Биз вестибүлә дахил олдуғ. Бизин мәктәбин директору гаршы елди.

Зәнк вурулду. Биз коридорда сыраја дүзүлдүк. Идман мүәллиминин рәһбәрлији илә биз сәһәр идманы етдик.

Дәрә башланды. Мүәллим кәлмәјәләрн гејд егди. Сонра јени дәрә ишә етди. Биз дәрә баша дүшдүк. Дәрә марағлы кечди.

Зәнк вурулду. Биз тәвизә'фүсә чыхды. Биз коридора чыхды. Нөвбәтчиләр отағын ивәчәрәләринн ачыб, һаваны дәјишдирдиләр.

Мән бу күн Азәрбајҗан дили дәрәсиндә әризә јазмағы өјрәндим. Рус дили дәрәсиндә исе бир ичә јени сөз өјрәндим.

Дәрә гуртарды. Биз евә кәлиб иштираһәт етдик».

Јарадычы јазыларын апарылмасында шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләри нәзәрә алынмалыдыр. Лакин елә ишә мөвзулары бардыр ки, олары бүтүн синифләрдә апармаг олар. Шүбһәсиз ки, јенә һәммин ишәлар шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсиндән доғарағ мүхтәлиф шәкилдә олачакдыр. Бу барәдә П. А. Шевченко јазыр ки, ејни мөвзуда јарадычы ишәларын (мәсәлән, «Мән јајда фәјдалы нә иш көрмүшәм» вә ја «Јај гә'тилиндә мәним ән марағлы күнүм») мүхтәлиф шәкилдә бүтүн синифләрдә (V—VIII) апармаг олар.

Мүәсир мәктәбләримизин тәләбатына ујғун оларак, Азәрбајҗан дили дәрәсләриндә апарылан јарадычы јазыларын әһәмијәти бөјүкдүр. Бу јазылар вәснәсилә биз, шакирдләрин савадыны артырыб, интгларинн ичкишаф етдирминн олур.

Ушаг китаблары

Мәктәбдә мөәллимләр, хусусилә синиф рәһбәрләри, ибтидан мәктәб мөәллимләри шакирдләри синифдәнхарич мütалиһәләригә даим фикир вермәли, бу ишә башчылыг вә рәһбәрлик етмәлидирләр.

Бундан башга, мөәллимләр шакирдләри охуруглары китаблары нечә, иә чүр баша дүшмәләригә, дүзкүн нәтичә чыхармаларында һәм ишә нәзарәт етмәлидирләр. Әкәр шакирдләрдән бири евдә бәдин китаб охумурса, мөәллим беләләригә мөәлжәһи едир, һәм ишә китаблардан биригә охумасыны тапшырыр, сонра сәһбәт вә ситәсилә бу китабы охујуб-охумамасыны ашкара чыхарыр. Габагчыл мөәллимләр ушагларда бәдин әсәри охумага һәвәс ојатмаг мөгсәди илә ирәдләнчәдән онларда сәһбәт апарыр, бир нечә китабын адыны чокир, буилары охујуб-охумадыгларыны мөәлжәһи етмәк үчүн суаллар верир. «Сиз филан китабы охумусунузму?»—дејә сорушур. Әкәр охумајыбларса, о, китабын мараглы вә чанлы јерләригәдән бир-икигә эпизод дашышыр вә дејир ки, сиз охујандан сонра сәһбәт едәрик. Бир нечә күндән сонра о, јенә әввәлигә сәһбәтигә гајыдыр: «Һә, нечә олду?»—дејә сорушур. Беләликлә онлары бәдин китаб охумага һәвәсләндирир, бу вәситә илә шакирдләрдә мütалиһә зәвг вә һәвәс ојадыр. Бу ишә он әсәс мәсәләдир. Чүнки мütалиһә тәлим-тәрбијә ишәнде он коркәмли вә мүнһүм јер тутур.

Дүзкүн вә мүнһәзәм апарылан мütалиһә вәситәсилә мәктәблигә тәлим-тәрбијә кејфијјәти јүксәлир, онда ифадәли гираәт вәрдишә јараныр, ишти вә бәдин зәвгү ичкишаф едир, мүстәгиллик вә фәаллыг тәрбијә олунур. Бундан башга, мütалиһә охучуда әмәјә һәвәс догрудуг, јолдашлыг, өз ишәнде мәс'улијјәт дашымаг вә с. бу кими көзәл сифәтләр тәрбијә едир. Бүтүн буилара корәдир ки, Азәрбајчан Довләт Нәшријјаты—Азәрнәшр балаларымызын истифада етмәси үчүн һәр күн јеши-јени бәдин әсәрләр нәшр едиб сатыша бурахыр.

Бу китабчалар ичәригәнде ибтидан синифләр үчүн нәшр олунан кичик китабчалар хусусилә диггәти чәлб едир. Сон бир нечә илдә нәшр олунан бу китабчалардан бәзиләригәни гыса хүләсәсини ашагыда дәрч едирик.

«ТӘРАНӘНИН ОЈУНЧАГЛАРЫ»

Халг шаири Р. Рзанын кичик јашлы ушаглар үчүн јаздыгы ше'рләрдән: «Тәранәнин ојунчаглары», «Си-АУ», «Һејванларын јухусу», «Сәкил вә Чәкил» вә с. «Тәранәнин ојунчаглары» китабчаларында топланмышдыр.

Шаир, «Тәранәнин ојунчаглары» адлы ше'рдә багчада тәрбијә алан Тәранәнин јолдашлары илә орада вахтынын шәһи кечмәси, чүр бәчүр мараглы ојунчагларла мәшгул олмасындан дашышыр, о јазыр:

Бурда чох ојунчаг вар:
Ајы, түлкү, чанавар,
Алагујруглу мәстан,
Гырызыкөзлү довшан,
Јатыб, дуран бир кукла,
Чал хоруз чил тојугла
Дајанмышдыр Јанашы,
Вах, бу ала чәпишдир,
Бу да онун гардашы,
Ијнә дә вар, сап да вар,
Бу чичәји дибчәјә
Бу күн Фирузә өниб
Бу дәвә шәклини дә
Тәранә инди чәкиб.

Р. Рзанын ушаг ше'рләригә ајы, гурд, түлкү, довшан вә с. һејванларын һәјәт вә јашајышы һаггында ушаглары марагландыран биллик верилир, онун ушаг ше'рләри дил, услуб, һәчм шәкил чәһәтдән дә ушагларын јаш вә биллик сәвијјәләригә ујғундур. Мәсәлән, багчајашлы ушаглар үчүн јаздыгы «Сәкил вә Чәкил» ше'ри буна чанлы мисал ола биләр. Ше'рдә дејилир:

Сизә кимдән дејим мән,
Ики түлкү күчүкдән:
Бирини ады Сәкил,
Бирини ады Чәкил,
Сәкил өзү гарајды,
Ајаглары агаппаг
Чәкил өзү сарыјды
Гујругу агды анчаг,
Сәкил хош хасијјәтди,
Һүрмәзди һаһаг јерә
Чәкил Јаманча бәдди,
Һүрүрдү сәрчәләрә,
Сәкил мәстан пишиклә
Бир јердә ојајырды:
Гоншу һәјәтләрдә дә
Нечә јолдашы парды.

«АЗӘРИН АҒАЧЫ»

Бу башлыг алтында бурахылмыш китабчанын ушаглар үчүн һачы Агајев јазмышдыр. Китабчада «Ики дост», «Истәјирәм тәмиз олум», «Атанын сааты», «Асјанын јухусу», «Адиләнин гаршоку» вә с. һекајәләр дәрч олунмушдур.

Һ. Агајевниг јаздыгы кичик һәчмли һекајәләригә дили сәдәдир. Онун гәләминдән чыхан һекајәләри һәм мәктәбјашлы, һәм дә мәктәбәгәдәр јашлы ушаглар асанлыгга баша дүшүрләр.

Мүәллифин һекајәләригәдә ата-аналара һормәт, тәбиәтти сирләри илә танышлыг, әмәјә мәнһәббәт, тәмизлик кими мовзулар өз әксини тапмышдыр. Мисал үчүн, «Ики дост» һекајәсиндә јазыр:

Саһиб евдә тәк галмышды. Анасынын кеч кәлдијини корүб гоншуларындакы досту Елманы сәсләди:

— Елман, ај Елман, кәд бирәјә јајаг.

Елман Саһибкилә кәлди. Саһиб оҗунчагларыны Елмана верди. Онлар хеҗли оҗнадылар.

Елман бөҗүн гардашындан кагыз фигурлар гаҗырмагы оҗрәнмишди. Она көрә Саһибә деди:

— Кәл кагыздан фигурлар дүзәлдәк.

— Ахы, мән дүзәлдә билмирәм, — деҗә Саһиб утана-утана чаваб верди.

— Ен, ону дүзәлтмәҗә нә вар ки. Истәҗирсән дүзәлдим, сән дә бах.

— Јахшы, кәл дүзәлдәк, — деҗә Саһиб разылашды.

О, кагыз вә апасынын палтар гаҗчысыны көтүрүб Елмана верди. Елман кагызлары кәсиб сәлигә илә бүкүб вә сапла тикдикчә, Саһиб она бахыб чох фәрәһләнирди. Елманын һәр бир һәрәкәтнини көздән гоҗмурду. Нәһаҗәт бир нечә гуту дүзәлдиб Саһибә верди...

Саһиб апасынын сәсини ешидиб диксинди. Севинчәк онун јанына гачды, әлиндәки фүгурлары она көстәрәрәк:

— Ана, көрүрсәнми, Елман иә Јахшы фигурлар дүзәлдир?

— Сизин фигурларыныз мәнни чох хошума кәлди, хүсусән рәнкли фигурларыныз...

«Истәҗирәм тәмиз олум» һекаҗәсиндә нағыл олуиур ки, I сәһиф шакирди Рә'на евдә дәрсини һазырлаҗаркән өзүндән башга һеч ким јох имиш. О, чәкдиҗи шәклә рәнк вура-вура үз-көзүнү дә рәнкә булаҗыр. Елә бу вахт онун әмисә кәлир. Рә'на үчүн чохлу шәкилләри олап китаб вә конфет көтирир. Рә'на чох севишир. О, чәкдиҗи шәкилләри әмисәнә көстәрәрәк:

— Әми, бах көр, шәкилләр хошуна кәлирми? — деҗә сорушур.

Әмисә шәкилләрә бахыб деҗир:

— Гызым, Јахшы чәкмисәп, сән лап рәссамсан ки, анчаг бу гызын бурнулу о гәдәр гара чәкмисән ки, гарасы сәнни бурнуна дә кечиб.

Гыз ондан сорушур:

— Бәс ниди нә едим?

Әмисә:

— Һәр шәкил чәкәндән сонра јуҗун, онда үз-көзүн гара олмаз, — деҗир.

Бу сөһбәтдән сонра Рә'на су краныны ачыб о ки, вар үз-көзүнү сабуила јуҗур.

«АГИЛ БАБАНЫН НАҒЫЛЛАРЫ»

Јазычы Әли Сәмәдовун һәмни китабчасында бир нечә нағыл нә һекаҗә дәрч олуиушдур.

«Агил бабанын нағыллары»нда падшаһларын зүлмкарлығы нә халгыш мүдриклиҗи тәсвир олуиур. Мисал үчүн, «Һәр ана үчүн о баласы көзәлдир» нағылында деҗилир ки, баһар күнләринин бириндә падшаһын чарчылары хәбәр верирләр ки, сабаһ һамы оз ушагыны падшаһын һүзуруна апармалы иди. Сәлимә арвады дорд көтүрдү. Чүнки онун оглу Сәфтәр о гәдәр дә көзәл деҗилди. Буна бахмаҗарат ертәси күн Сәлимә вә оглу сараҗа кетдиләр.

Падшаһ Сәлимәнин оглуна көрән кимн гәзәбләнир. Онун һүзуруна белә чиркин ушагыны көтирмәҗә чәсарәт едән аңанын оглу илө бирликдә боҗунуну вурулмасыны өмр етди.

Сәлимә көз Јашы төкүр, Сәфтәрин көзәл оглан олдуғуну сөҗләҗир. Падшаһ даһа да гәзәбләнир, чоллад һазыр олур. Ана јенә дә аҗлаҗыр, падшаһа јалварыр ки, Күллү дәрәдә бир логман вар, ону чагырсынлар, көрәк о, бу барәдә нә деҗәр?

Падшаһ атлы көндәрир. Логман кәлир. О Сәфтәрин доғрудан дә көзәл оглан олдуғуну сөҗләҗир. Падшаһ даһа да гәзәбләнир. Логманы да өлүмлө һәдәләҗир.

Логман бүтүн гушларын дилини билирди. О, падшаһдан хәһиш едир ки, өн чиркин бир гушун адыны чәкәси. Падшаһ баҗгушун адыны чәкир. Логман бир ана баҗгушу јанына чагырыб она белә деҗир:

— Бу саат учуб кедәрсән. Бүтүн аләмн долашыб мәнә дүниада өн көзәл бир гуш баласы көтирәрсән.

Ана баҗгуш баш ендириб көздән итир. Арадан хеҗли кечмиш баҗгуш гаҗыдыб кәлир. О, чаҗнагында мурдар түкүнү төкмәмиш, гаһадлары шикәст бир баҗгуш баласы көтирир. Логман баҗгушдан нә үчүн кеч кәлдиҗини сорушур. Баҗгуш баш ендириб белә деҗир:

— Еҗ Логман, баба, мән елө билирдим ки, дүниада мәнни баламдан дә көзәл бала вардыр. Она көрә дә бүтүн гушларын балаларына бахдым. Чох ахтардым, Анчаг оз баламдан көзәлини тапа билмәдим. Она көрә өз баламы көтирдим.

Логман падшаһа деҗир:

Падшаһ сағ олсун, Сәлимәнин һеч бир күнаһы јохдур. Һәр ана үчүн өз баласы көзәлдир.

Логманын бу ағылы тәдбири падшаһын гәзәбини соҗудур. О, Сәфтәр вә Сәлимәнин боҗуну вурдурмур.

Мүәллифин «Ән бөҗүк јаланчы» һекаҗәсиндә дин хадимләри гәзыларын ачкөзлүҗү, авам чамааты алдадыб соҗмалары ифша вә тонгид олуиур. «Муртузун нағылы»нда јохсул кәндли балаларынын һөкөрчилиҗидә кечирдиҗиләри ағыр, мәшөггәтли һөҗәт тәсвир олуиур.

«Достлуг», «Аҗы балалары», «Бизим довә» һекаҗәләриндә мүәллиф ушагларын һәмнишә вә һәр јердә достлуг вә јолдашлыг етмәҗә чагырыр.

«ЈЕНӨ БАҒАРДЫ»

Јазычы Әләнҗо Бабаҗева хеҗли вахтдыр ки, ушаглар үчүн бәдин өсөрләр Јазыр. Онун «Көнд јолларында», «Паҗызда», «Мән тәк деҗиләм» повестләри ушаглар тәрәфиндән севилә-севилә охунур. Сон вахтларда Јаздыгы «Јенө баһарды» повест олмагла, доҗма шәһәрмиәзин ичкик бир мәһәлләсиндә Јашаҗан ушагларын һәҗәтындан бәһс едир. Әсәрин гәһрәманы Дүрдано бүтүн һәрәкәтләри, парәһат хәсиҗәти илө оз Јашыдларына чох охшаҗыр. Әсәрдә иштирак едән ушаглардан Күлзәр, Телли, Елкин, Рәһилә вә Камил фәрди хүсусиҗәтләри илө узун заман Јаддан чыхмырлар.

Јазычы һәсиһәтчилиҗә јол вәрмөдән, һәр шеҗи конкрет шәкилдә, һадисәләрин тәсвириндә көстәрмәҗә чалышмышдыр.

Ө. Бабаҗева повестини хәһ бир сонлугла јекунлашдырыр. О Јазыр:

— Сабаһ! Сиз һәмнишә сабаһы үрәк доҗүнтүсү илө көзләҗирсиниз. Көрәсон бу сабаһ өзү илө нә көтирәчөк? Фәрәһлә кечөчөк, Јохса сизл пешман адөчөк. Анчаг нә һәһ һамыҗә елө кәлир ки, сабаһ бу күндән Јахшы олачаг, арзуларындан бири јеринә Јетөчөк. Ниди кә

рүн сизн нә гәдәр белә сабаһлар козләйр. Елә деҗилми?!... Догрудан да бу белә иди. Җызлар учадан данышыб-күлүрдүләр. Тәкчә Дүрдә нә бу күн ешкдә көрүшүр. Оун башы евдә ишә гарышышыды. О, китаблары җешикләре җырмагда атасына көмәк едир. Саҗалы нәшә тез-тез еҗвана чыхыр, күчәҗә боҗлапырды...

Бирдән тиндән ики машын көрүндү. Машынар Дүрдәнәкилнн евләри гаршысында дурду. Адамлар чәлд евинн шеҗләринн машыналар дашымага башладылар. Бу күн Дүрдәнәкил җени мәнзилә кочурдүләр.

Бир гәдәрдән сонра машынар евин аваданлыгы илә агзынадәк долдурулды.

Машынар сигнал вериб һәрәкәт етдиләр. Күлзар, Телли, Ел-кин вә башгалары машыналарын ардыңча гачышыдылар. Рәһиләнин җаҗлыгы исе аг көҗәрчинн кими һавада пәрваз етмәҗә башлады...

«ЧАҖ ГЫРАҒЫНДА»

Бу башлыг алтыннда нәшр олуи муш китабчада мӯәллиф Сабир Сүлеймановун «Нарлы һәҗәт», «Говаглар», «Балача сагычы», «Шәһәрли оглан», «Чаҗ гырагында», «Ишыг», «Бала көҗәрчин», «Афәт», «Евинн кншин», «Назим утанды» вә с. бир сыра һекаҗәләри топланмышдыр.

Бу һекаҗәләрин мөвзусу кәнд һәҗәтиндап алынмышдыр. һекаҗәләрдә ушагларын достлугу вә әмәк вәрдишләри әсас җер тутур.

«Ишыг» һекаҗәсиндә кәндәки евләре електрик ишыгы чәкил-мәсиндән данышышыр. Мӯәллиф нагыл едир ки, ахшамын гаранлыгы кәндә җаҗылды. Бир аз кечмәмиш һәр җан чырагбан олду. Илич лампалары җанды. О кечә бүтүн кәндә бөҗүк шәһлик олду.

«ЧЕҖРАН»

Бу китабчанын мӯәллифи Р. Җусифовдур. Оун бу әсәриндә ушагларын һәҗәтиндан, онларын халг тәсәррүфатына көмәҗиндән вә тәбиәти горумаларындан бәһс едән бир сыра һекаҗәләри топланмышдыр. Мәсәлән: «Пеҗвәнд», «Балача сучу», «Чанавар», «Дәҗирманын сирри», «Таман», «Нахырчы», «Балача калбәнд», «Хиласнар» вә с. һекаҗәләри дахил едилмишдир.

«Чеҗран» һекаҗәсиндә мӯәллиф нагыл едир ки, бир дәфә онлар мешәҗә кедирләриш. Гаршыдакы гаҗанын башында гызылы рәикдә бир чеҗранын ики баласы илә ширин-ширин отладыгыны көрүрләр. Онлар хәлвәтчә чеҗранлар тәрәф кедирләр, тәхминән отуз-гырх метр галмыш учурумлу дәрәҗә догру даҗанмыш ана чеҗран онларын көрүб өзүнү гаҗадан атыр. Балалар исе дагыи саг тәрәфиндәки дү-зәилиҗә тәрәф гачырлар. Онлар гаҗанын башына чыхыб дәрәҗә ба-хырлар. Ана чеҗранын бир агачын алтыннда җерә җыхылдыгыны кө-рүрләр.

Онлар тез дәрәҗә ешир, чеҗранын җанына көлирләр. Корүрләр ки, чеҗран сагдыр, лакин һушуну итирмишдир. Онлардан Әһмәд да-җы чеҗранын башыны, боҗуну овушдурур, булагдан овуч-овуч су ко-түрүб оун үзүнә чиләйр. Бирдән һеҗван өзүнә көлир, диң атылыр, бир көз гырпымышында дагыи башына дырмашыр. Чох кечмир ки, ба-лалары да оун җанына көлир.

Буну көрән Әһмәд даҗы севинди. О, чеҗранлар таша едә-едә:

— Оглум, ана чеҗран өлсәҗди, балалары җетим галарды.—деди. Бүркүмиш ана чеҗран дагыи башында ләкимәди—дагыи ашыб көз-дән итди.

«ЛӘПӘЛӘРИН НӘҒМӘСИ»

Бу ад алтыннда бурахылмыш китабчада шаир Т. Мүтәллибов ше'рләринн мәктәблиләримизин һәҗәтина һәср етмишдир.

«Ләпәләрин нәҒмәси» китабчасына «Сиз дә зәфәр чалдыныз», «Зоҗанын партасы», «Аҗбәҗиз», «Сөз сизинкидир», «Тәһбәл вә даш», «Волганын сәһилиндә», «Достлуг мәктубу», «Мән мәктәблиҗәм», Җу-лиус «Фучик» вә бир сыра башга ше'р вә поемалары дахил едилмиш-дир.

«Достлуг мәктубу» ше'риндә шаир мәктәбли Сәәдәтин украҗна-лы шакирд рәһиҗәси илә мәктублашмасындан, онларын достлугундан данышыр. Сәәдәт өз досту Натадан мәктуб алмышдыр. О җазыр:

— Гәлбимдәсәҗ һәр заман
Пионер саламыны
Көндәрирәм мән сәнә,
Севимли Украҗнадан.

Шаир бөҗүк рус халгынын мәрд вә горхмаз гызы Зоҗа Космо-демҗанскаҗанын хатирәсинә һәср етдиҗи «Зоҗанын партасы» ше'риндә җазыр:

Зәңк чалышыр синифә
Долушурлар ушаглар,
Онлары сеҗр едирәм
Көзләримдә итизар.
Бахырам һәр тәрәфә
Үрәҗим динчәлмәҗир,
Һамы көлир синифә,
Тәкчә Зоҗа кәлмәҗир,
Һәҗәчанла дөҗүгүр
Җенә синәмдә үрәк.
Дурур оун партасы
Зоҗадан җадикар тәк.

Җахуд, «Тәһбәл вә даш» ше'риндә шакирдләрин мәктәб вә анлә һәҗәтиндан бәһс едән шаир тәһбәллә даш арасында кәдән сәһбәти җекүләшдырарак җазыр:

Даш ачыгланды
Оун сөзүндән
Дедә:— «А тәһбәл,
Бары утан сән
Бир даш олсам да,
Өз гирмәтим вар,
Мөндән гурулур
Бөҗүк бишалар.

Бу ил илк дөфә мәктәбә кетмәжә һазырлашан бир гызын севинчин шаир белә тәсвир едир:

Нечә јаваш һәрләнир
Саатын өгрәбләри.
Каш тезчә ачылајды
Сентјабр сәһәри.
Рәңкли, карандашларым,
Әлифба китабым вар,
Мәни мәктәбли дејә
Чагырачаг ушаглар.

«СОНУНЧУ ЕКСПОНАТ»

Бу китабчада ушаглар үчүн Јени Јазмага башлајан бир мүәллифин—Ф. Кәримзадәнин һекајәләри дәрч олуимушдур. Онуң охчуларга тәгдим етдији һекајәләрини, демәк олар ки, һамысынын мөһүсу мүәсирдир.

Китабчада мүәллифин «Гырк бир нөмрәли ајаггабы», «Сонунчу экспонат», «Бир үрәк јанмалыды», «Һоп-һоп» вә с. һекајәләри верилмишдир.

Мүәллиф «Һоп-һоп» һекајәсиндә бөјүк Азәрбајчан шаири Ә. Сабирдән даныштыр.

«ДӘНИЗИН ӨВЛАДЛАРЫ»

Бу башлыг алтында шаир А. Зејналлынын мүхтәлиф мөвзуларда јаздыгы ше'рләри, поемалары дәрч олуимушдур.

Мүәллиф, «Бешләрдән бири» поемасыны 1960-чы илдә Иран иртичасы тәрәфиндән Тәбриздә күлләләниши вәтәнпәрвәр Ә. Кәләнтәри вә онун Јолдашларынын хатирәсинә һәср етмишдир. «Саһил дүшүнчәләри» поемасында исә А. Зејналлы Азәрбајчанын көркәмли драматургу Чәфәр Чаббарлынын сәнәт ешги илә алышыб јанмасындап, Јарадычылыг еһтирәсындан сөһбәт едир.

Бундан башга китабчада «Дәнизин өвладлары», «Баһар дүјгүлары», «Гатар Керчдән кечәндә» вә и. а. ше'рләр дә китабчаја дахил едилмишдир.

«Дәнизин өвладлары» ше'риндә дәнизин мави суларында шәһәр салан гәһрәман фәһләләрини фәдакар ишнини тәрәһнүм едир. О јазыр:

Сачларыны дарадыр
Хәзријә, килавара.
Суда шәһәр Јарадыр,
Сулары Јара-Јара.
Партијадан күч алыр
Дәнизин өвладлары!
Дәнизлә бир учалыр
Дәнизин өвладлары.

«МЕШӘДӘ»

Бу китабчаны ушаглар үчүн Рәфаил Зәка Јазмышдыр. Шәкилләрини исә рәссам Н. Ахундов чәкмишдир.

Китабчанын мүәллифи әсәриндә мешәдә Јашајан ајы, түлкү, гурд, чаггал, чашавар, довшан, кирпи, марал; гушлардан һачылај

ләк вә с. һөјат вә Јашајышы, нә илә гидалајмалары илә ушагларын таныш едир.

Мүәллиф әсәрини белә башлајыр:

Чох галып бир мешәдә
Бир ајы Јашајырмыш,
Нағылчылар ешидәр;
Онуң үч оғлу вармыш.
Бириниң ады Чолпан,
Бириниң ады Топлан,
О бириси Тәпәлмини
Тәпәл Јаман дечәлмиш.
Топлан, Чолпан бир сәһәр
Көлиб белә дедиләр:
Ана, ана, чап ана,
Гој көзмәјә чыхаг биз,
Һәм Тәпәлә, һәм сәнә
Чохлу моруг Јыгаг биз.
— Кедип, балалар, даһа
Ләнкимәјин орда һа!
Ајылар вериб гол-гола,
Дуруб дүзәлдиләр Јола.

Бунлардан башга ушаглар үчүн А. Абдуллајевин «Мәним илк јазым», Ә. Јереванлынын «Азадә», Т. Бајрамовун «Мәним шаир халгым» вә бир сыра башга китабчалар да нәшр олуимушдур.

Азәрнәшр хүсусилә кичик јашлы ушагларга мөхсүс китабларын бурахылышыны даһа да артырмалы, мүәсир дөврүмүзүн мүхтәлиф сәһәләриниң әһс етдирән Јени-Јени китабчалар нәшр етмәлидир.

25 гəп.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
(Методический сборник)

Выпуск 3

Приложение к журналу
„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1964

Scanned with
MOBILE SCANNER